

ก ๑๕๖

ตำนานเตา

พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระดำรงราชานุภาพ

ทรงพระนิพนธ์ใหม่

สำหรับหนังสือหอสมุดเจ้าฟ้าฯ เรื่องงานช่างขุนแผน

ฉบับหอพระสมุดวชิรญาณซึ่งพิมพ์ครั้งที่ ๒

๖

ตำนานเสภา

พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระดำรงราชานุภาพ

ทรงพระนิพนธ์ใหม่

สำหรับหนังสือบทเสภาเรื่องขุนช้างขุนแผน

ฉบับหอพระสมุดวชิรญาณซึ่งพิมพ์ครั้งที่ ๒

พิมพ์ที่โรงพิมพ์ไท ถนนรองเมือง

พ.ศ. ๒๔๖๘

ฉบับที่ ๑๙,

เลขที่ ๗. ๓๘๖

กรมศิลปากร

NATIONAL LIBRARY OF THAILAND

31111005353923

สารบา^รพ

ตำนานเต ^ร ภา	หน้า	๓
ว่าด้วยเต ^ร ภาชั้นเดิม	”	๒
ว่าด้วยแปดศั ^ก พ “เต ^ร ภา”	”	๒
ว่าด้วยเต ^ร ภาชั้นแรกมีในด ^ย าม	”	๔
ว่าด้วยเรื่องที่เขา ^{มา} ใช้ขับเต ^ร ภา	”	๖
ว่าด้วยเรื่องขุนช้างขุนแผน	”	๗
เรื่องขุนช้างขุนแผนในคำให้การ		
ชาวกรุงเก่า	”	๘
เทียบคำให้การชาวกรุงเก่ากับพระราช		
พงศาวดาร	”	๑๔
ประมาณศั ^ก ราชเมื่อขุนช้างขุนแผนเกิด	”	๑๖
เค้าเรื่องขุนช้างขุนแผนที่จะเป็นความจริง	”	๑๗
วินิจฉัยข้อขุนช้างขุนแผน	”	๑๘
ว่าด้วยเต ^ร ภาในกรุงศรีอยุธยาชั้นหลัง	”	๒๓
ว่าด้วยค ^ว ความนิยมในการเดินเต ^ร ภา	”	๒๓

ว่าด้วยการเปลี่ยนแปลงแก้ไขกระบวรเสภาหน้า๒๒	
ว่าด้วยตำแหน่งท่านเป็นคู่กับขับเสภา	„ ๒๔
ว่าด้วยเสภาในกรุงรัตนโกสินทร	„ ๒๕
ว่าด้วยกลอนแต่งค่านานเสภา	„ ๒๖
อธิบายตัวคนที่กล่าวถึงในกลอนค่านาน	
เสภา	„ ๒๘
ว่าด้วยค่านานเสภาในรัชกาลที่ ๑	„ ๓๒
ว่าด้วยบทขับเสภา	„ ๓๒
เทียบบทเสภาชนกรุงศรีอยุธยาแก่กรุง	
รัตนโกสินทร	„ ๓๔
ว่าด้วยกวีที่แต่งบทเสภา	„ ๔๒
ว่าด้วยค่านานเสภาในรัชกาลที่ ๒	„ ๔๕
ว่าด้วยเกิดการประกวดแต่งบทเสภา	„ ๔๕
ว่าด้วยบทเสภาที่แต่งต่างยุค	„ ๔๗
ว่าด้วยบทเสภาหลวง	„ ๔๘
ว่าด้วยการขับเสภาตั้งมีพาทย์	„ ๕๐
ว่าด้วยค่านานเสภาในรัชกาลที่ ๓	„ ๕๒
ว่าด้วยครูเสภาในรัชกาลที่ ๓	„ ๕๒

ว่าด้วยครุฑพาศในรัชกาลที่ ๓	หน้า ๕๔
ว่าด้วยการเดินเสภากับพาศ	” ๕๕
ว่าด้วยบทเสภาแต่งในรัชกาลที่ ๓	” ๕๗
ว่าด้วยเครื่องพาศที่รับเสภา	” ๕๘
ว่าด้วยตำนานเสภาในรัชกาลที่ ๔	” ๖๐
ว่าด้วยบทเสภาที่แต่งในรัชกาลที่ ๔	” ๖๐
ว่าด้วยการรวบรวมบทเสภาเข้าเป็นเรื่อง	” ๖๐
ว่าด้วยเหตุที่ทำให้การเดินเสภาเสื่อม	” ๖๒
ว่าด้วยครุเสภาในรัชกาลที่ ๔	” ๖๕
ว่าด้วยตำนานเสภาในรัชกาลที่ ๕	” ๖๖
ว่าด้วยบทเสภาที่แต่งในรัชกาลที่ ๕	” ๖๖
ว่าด้วยการเดินเสภาในรัชกาลที่ ๕	” ๖๖
ว่าด้วยครุเสภาในรัชกาลที่ ๕	” ๖๗
ว่าด้วยพิมพ์บทเสภา	” ๖๘
ว่าด้วยตำนานเสภาในรัชกาลที่ ๖	” ๖๘
ว่าด้วยบทเสภาที่แต่งในรัชกาลที่ ๖	” ๗๐
ว่าด้วยเสภาสำนักคี่เสวก	” ๗๐
อธิบายเสภาฉบับหอพระสมุด ฯ	” ๗๓

ตำนานเสภา

เมื่อกรรมการหอพระสมุดวชิรญาณสำหรับพระนคร ตรวจชำระหนังสือเสภาเรื่องขุนช้างขุนแผน พิมพ์เป็นฉบับหอพระสมุดฯ ขึ้นใหม่ในปีมะเส็ง พ.ศ. ๒๔๖๐ ข้าพเจ้าได้รวบรวมเรื่องราวต่าง ๆ อันเนื่องด้วยเสภาเรื่องขุนช้างขุนแผน มาแต่งเป็นตำนานเสภาพิมพ์ไว้ข้างต้นหนังสือนี้ ครั้นพิมพ์แล้วต้องกาลนานมา ได้ความรู้เรื่องตำนานเสภาซึ่งยังไม่ปรากฏเมื่อแต่งคราวนั้นบ้าง มารู้อีกความที่ได้กล่าวไว้บ้างแห่งผิดไปบ้าง บัดนี้หนังสือเสภาเรื่องขุนช้างขุนแผนฉบับหอพระสมุดฯ ซึ่งพิมพ์ครั้งแรกหมดลง จะพิมพ์ใหม่อีกครั้งหนึ่ง ข้าพเจ้าจึงแต่งตำนานเสภาขึ้นใหม่ให้ตรงตามความรู้ที่มีอยู่ในปัจจุบันนี้ แต่ได้ทูลขอให้สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระนครสวรรค์วรพินิตทรงช่วยตรวจตราทักท้วงด้วยเหมือนหนูลด.

ว่าด้วยเสภาชั้นเดิม

ในตำนานเสภาซึ่งพิมพ์ครั้งแรก ข้าพเจ้าได้กล่าวถึงศัพท์“เสภา”ว่าจะเป็นภาษาใด แต่จะหมายความว่าอะไร มีผู้ค้นหากันมาหนักแต่ยังไม่หาทราบอธิบายไม่ เมื่อความที่กล่าวรู้กันแพร่หลาย มีนักเรียนรุ่นใหม่ช่วยเขาเป็นธุระค้นหา พบอธิบายบอกมาให้ทราบ ว่าในหนังสือ อภิธานภาษาสันสกฤต ฉบับเซอร์ โมนีย์วิเดียมส์(๑) มีคำว่า “เสวา” อธิบายความเป็นหลายนัย อธิบายนัยหนึ่งว่า worship เป็นการบูชาอย่าง.๑ ถ้าถามคำประกอบอีกคำหนึ่งว่า “เสวากา” ดังนี้ใช้อธิบายความว่า Change of voice in service (some times speaking loudly, sometimes softly, some times angrily, sometimes sorrowfully.) คือสวดบูชาเปลี่ยนเป็นทำนองต่าง ๆ (เป็นเสียงแข็งบ้าง อ่อนบ้าง เป็นโกรธเคืองบ้าง เป็นโศกเศร้าบ้าง) ดังนี้ เขาคิดเห็นว่าคำ “เสภา” จะมาแต่ศัพท์ “เสวา” ใน

(๑) ฉบับพิมพ์ เมื่อ ค.ศ. ๑๘๘๘ หน้า ๑๒๔๗.

ภาษาสันสกฤตคอกกรรมัง ข้าพเจ้าเห็นว่าที่กล่าวนั้นชอบ
 กตหนักหนา ถ้าคำ “เสภา” มาแต่ศัพท์ “เสว” ภาษา
 สันสกฤตใช่ ต้นตำนานการขับเสภาในประเทศของ
 เราก็มักจะเฝ้าใจจะได้คำรามาจากอินเดีย เช่นเดียวกับ
 กับโขน ตะลอม แดการเต้นอื่น ๆ อีกหลายอย่าง พิ-
 เคารวะให้ดูลักษณะเสภาแม้นในปัจจุบันนี้ก็ยังมีความ
 ตามที่อธิบายในหนังสืออภิธาน คือมีบูชาพระเป็นเจ้า
 ดำรงพรหมณ์ในคำไหว้ครู แดท่านของขับเสภาก็ยอม
 ว่าเป็นท่านของให้ซึ่งแรง หรืออ่อนหวานตามกิริยาอั-
 ธมด้วยตัวบุคคลในเรื่องเสภา แต่พรหมณ์กุ่มปฐวามี
 อารย ผู้เชี่ยวชาญภาษาสันสกฤต ซึ่งเคยเป็นพนักงาน
 อยู่ในหอพระสมุด ฯ เป็นชาวกาถึงคราวฉวี อธิบาย
 ว่า “เสว” นั้น - หมายความว่าบูชาพระเป็นเจ้า
 พร้อมไตรทวาร จะบูชาด้วยประการใด ๆ ก็ตาม ถ้า
 บูชาพร้อมด้วยกายวาจาใจแล้ว ก็เรียกว่าเสวทั้งนั้น
 คำว่า “เสว” หาเป็นชื่อเฉพาะพิธีอย่างหนึ่งอย่างใดไม่
 ได้ความยังแตกต่างกันอยู่ดังนี้ ในเรื่องแปดศัพท์เสภา
 จึงยังไม่ตัดสินได้ ครั้นพรหมณ์ กุ่มปฐวามี อารย

ถึงแก่กรรม พราหมณ์ ผู้พรหมณย คาสตรี มารับ
ตำแหน่งในหอพระธมฺมค ๖ แทน ได้ถามถึงเรื่องศัพท
เสวอีกคนหนึ่ง พราหมณ์ผู้พรหมณย คาสตรี มาแต่
เมืองมัทราชฐร ซึ่งแจ้งความแปลกออกไปว่าทางอินเดีย
ข้างฝ่ายใต้ พวกทมิฬมีชื่ออย่างหนึ่งซึ่งยังทำกันอยู่จน
ปัจจุบันนี้ เรียกว่า “เศรวไ” หรือ “หริเศรวไ” คือเมื่อ
บูชาพระเป็นเจ้าหรือเทวดาองค์หนึ่งของคโตชัยดำนำสรร
เสริญบารมีเทพยเจ้าพระองค์นั้นเข้ากับเครื่องดัดดีดัดโตด
เป็นจิ้งหะระ บางทีถึงพ้องว่าบวงสรดวงด้วย ดังนั้น
ฐานว่าคำเศรวไนั้นพวกทมิฬจะเรียกเพี้ยน มาแต่ศัพท
“เสว” ที่กล่าวในหนังสืออภิธานภาษาดั้งเดิมของตนเอง
เมื่อได้ความดังนี้ ก็เห็นพอจะยุติได้ว่าประเพณีขับ
เสภาไทยเรา ได้ดํารามาแต่อินเดีย

ส่วนตำนานของเสภา นั้น พบหลักฐานว่ามีใน
สยามประเทศนี้ มาแต่โบราณประมาณสักห้าร้อยปีมา
แล้ว เพราะปรากฏอยู่ในกฎหมายเทียรบาล ซึ่งตั้ง
ในรัชกาลสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ เมื่อมีขวด
พ.ศ. ๒๐๑๓ ตอนว่าด้วยกำหนดเวลาดำพระราชนุกิจของ

พระเจ้าแผ่นดินกล่าวว่า “หากท่อมเบิกเสภาดนตรี เจ็ด
ท่อมเบิกนิยาย” ดังนี้(๑) ความส่อให้เห็นว่าในสมัยเมื่อ
ตั้งกฎมนเทียรบาลนั้น นับถือกันอยู่แต่ว่าเสภาเป็น
ของน่าฟัง แต่เสภาเป็นอย่างหนึ่งต่างหากไม่เหมือน
กับนิยาย (คือเล่านิทาน) แต่ลักษณะเสภาในสมัยนั้น
จะเป็นอย่างไร ได้แต่สันนิษฐานตามเค้าเงื่อนที่มีอยู่
ข้อต้น ความเป็นความที่ปรากฏว่าเสภาเป็นอย่างหนึ่ง
ต่างหากจากเล่านิทาน สันนิษฐานว่าเสภาคงขับเป็น
ลำนำ แลคำที่ขับนั้นคงเป็นบทกลอน แต่ข้อที่ในกฎ
มนเทียรบาลมีคำว่าดนตรีประกอบอยู่ด้วยนั้น อาจ
หมายความว่าได้เป็นสองนัย คือนัยหนึ่งดนตรีเป็นเครื่อง
อุปกรณ์ของเสภา หรืออีกนัยหนึ่งดนตรีเป็นอย่างหนึ่ง
ต่างหาก แลแม้พระเจ้าแผ่นดินจะเลือกทรงฟังเสภา
หรือดนตรี ความทั้งสองนัยนี้ก็กล่าวมานี้ สันนิษฐาน
ว่าที่ถกนั้น ดนตรี (คือเครื่องดีดดี) เห็นจะเป็นเครื่อง
อุปกรณ์แก่เสภา เพราะตามคติโบราณ เครื่องดนตรี
ย่อมมีเป็นของสำหรับประกอบกับขับร้อง ดังเช่นที่วัด

(๑) ความพิสดารดูในกฎหมายราชบุรุษเล่ม ๒ หน้า ๙๓.

คนธรรมดา “จับผิดคดีประธานตำเนียงควม” ในเรื่อง
 กากี อีกประการหนึ่งตรงกับอธิบายของพราหมณ์
 สุพรหมณีย์ ศาสตราจารย์ที่ว่าเครื่อไถในอินเดียมีเครื่อคนตรี
 ประกอบด้วย อาศรัยเหตุนี้ จึงเห็นว่าเสภาที่กล่าวใน
 กฎมณเฑียรบาลนั้น คนขับคงคิดผิดหรือสับสนด้วย หรือ
 มินั่นก็มีพินักการคนตรีอีกส่วนหนึ่ง ทำนองเดียวกับ
 ขับไม้ ซึ่งยังมีในารพระราชพิธีอยู่จนทุกวันนี้ คือมี
 คนขับคน ๑ คนตีชอคน ๑ คนไถวมันเกาะไว้ให้จ้ง-
 หอคน ๑ เป็นสามคนด้วยกัน ด้นนิษฐานได้อีกอย่าง
 หนึ่งว่า เสภาเดิมคงขับเป็นกลอนดัด ซึ่งคิดขึ้นใน
 ปัจจุบันทันที ตามประเพณีของการขับร้องแต่โบราณ
 (ดังเช่นเล่นเพลงแตงคอกอนโนหิรา ก็ยังเล่นเป็นกลอน
 ดัดอยู่จนทุกวันนี้) มิได้ใช้หนึ่งตีบท ข้อสำคัญของ
 เสภาชั้นเดิมคงจะอยู่ที่คิติดบทกลอนตัวอย่างหนึ่ง กับขับ
 ทำนองเพราะอย่างหนึ่ง คนตรีเป็นแต่เครื่ออุปกรณ์
 สำหรับประธานเสียง หรือทำบรรเลงพอให้คนขับมี
 ไม้ได้พักบ้าง ส่วนเรื่องที่ขับเสภาชั้น เดิมนี้ได้
 ขับเรื่องขุนช้างขุนแผน เพราะเรื่องขุนช้างขุนแผนเกิด

ภายหลังมีเสภาชำนาน ตันนิษฐานว่าเสภาชั้นเดิมเห็น
จะขับเป็นเรื่องนิทานเดิมพระเกียรติพระเป็นเจ้า เช่น
เรื่องมหาภารตะเรื่องรามเกียรติ์ เป็นต้น หรือบางที
จะยกย้ายมาเอาเรื่องนิทานในพื้นเมือง อันเป็นเรื่อง
เดิมพระเกียรติพระเจ้าแผ่นดินขับเสภาบ้าง ต่อชั้นหลัง
มาถึงตอนปลายสมัยกรุงศรีอยุธยาเป็นราชธานี เสภา
จึงเกิดชอบขับแต่เรื่องขุนช้างขุนแผนเรื่องเดียว.

๒. ว่าด้วยเรื่องขุนช้างขุนแผน

อันเรื่องขุนช้างขุนแผนเป็นเรื่องมีจริง เกิดขึ้นเมื่อ
ครั้งกรุงศรีอยุธยาเป็นราชธานี ในหนังสือคำให้การ
ชาวกรุงเก่า(๑) นับเป็นเรื่องในพระราชพงศาวดาร

(๑) หนังสือเรื่องนี้ พม่าถามคำให้การพวกลาวที่จับไป
ได้ครั้งเดียวกรุงศรีอยุธยา เมื่อ พ.ศ. ๒๓๓๐ จดไว้
เป็นภาษาพม่า หอพระสมุดฯ ได้ดำเนินการให้
มองต่อแปลออกเป็นภาษาไทย แล้วตรวจพิมพ์
ครั้งแรก เมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๗ แล้วพิมพ์ออกครั้งที่
เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๘

กล่าวความไว้ดังนี้ว่า

“พระราชบุตร พระราชนัดดา เชื้อพระวงศ์ของ
พระเจ้าอู่ทองรามาชิตี ได้ครองราชสมบัติในกรุงเทพ
ทวารวดีเป็นลำดับมาหลายพระองค์ จนถึงพระเจ้า
แผ่นดินพระองค์หนึ่ง ทรงพระนามว่า พระพันวสา
พระเจ้าแผ่นดินพระองค์นี้มีพระราชประวัติพิสดาร แต่
จะกล่าวโดยเอกเทศ พระองค์มีพระมเหสี ทรงพระ
นามว่า สूरยวงศ์เทวี มีพระราชโอรสด้วยพระมเหสี
องค์หนึ่ง มีพระนามว่า พระบรมกุมาร”

“ครั้นอยู่มา พระเจ้ากรุงศรีสัตนาคนหุตล้านช้าง
มุงหมายจะเป็นสัมพันธมิตรสันติกับกรุงเทพทวาร-
วดี จึงส่งราชธิดาองค์หนึ่งซึ่งมีรูปลักษณะงามเลิศ
พึงเจริญชนมได้ ๓๖ พรรษา พร้อมด้วยข้าหลวงต่าง
ใช้เข้าทูลบริวารกับเครื่องราชบรรณาการเป็นอันมาก
มีราชทูตเชิญพระราชสาส์น พร้อมด้วยเสนาอำมาตย์
คุมโยธาทวยหาญเชิญราชธิดามาถวายพระพันวสาณ
กรุงเทพทวารวดี ครั้นมาถึงในกลางทาง ข้าวนรชน
ไปถึงนครเชียงใหม่ พระเจ้าโพธิ์สาร ผู้เป็นพระเจ้า

แผ่นดินนครเชียงใหม่ในเวลานั้น ไม่พอพระฤทัย
จะให้กรุงศรีสัตนาคนหุตล้านช้างเป็นมิตรไมตรีกับกรุง
เทพทวารวดี อยากจะให้กรุงศรีสัตนาคนหุตล้านช้าง
ไปเป็นสวามิภักดิ์สนิทกับนครเชียงใหม่ จึงคุมกอง
ทัพลงมาชุมนุมอยู่ยกเข้าแย่งชิงพระราชธาตุนั้นไปได้ ฝ่าย
พวกพลกรุงศรีสัตนาคนหุตที่พ่ายแพ้แตกหนี ก็รีบกลับ
ไปทูลแจ้งเหตุแก่พระเจ้ากรุงศรีสัตนาคนหุตล้านช้าง ให้
ทรงทราบ”

“ครั้นประพาศเหตุนี้ทราบเข้ามาถึงกรุงศรีอยุธยา
สมเด็จพระพันวัสสาอัยยิกาเจ้าทรงพระพิโรธยิ่งนัก ดำรัสแก่
เสนาอำมาตย์ทั้งปวงว่า เจ้าเชียงใหม่คดหมิ่นเดชานุภาพ
ของเรา แต่ไม่รักษาทำนองคลองธรรม มาแย่งชิง
นางผู้ที่เราจำนงใจจะมาให้แก่เราดังนี้ ผิดต่อกรรม
บถมนุษย์ฉันใด จำจะยกกองทัพขึ้นไปปราบปรามเจ้า
นครเชียงใหม่ให้ยำเกรงฝีมือทหารไทย มิให้ประพาศ
พาดพิงจิตตหมิ่นต่อเราสืบไป จึงมีพระราชโองการ
ศรีสังให้เตรียมทัพ แต่ศรีสังพระหมื่นศรีมหาเดชะ
ผู้เป็นขุนนางข้าหลวงเดิมคนสนิทอันได้วางพระราชฤ-

ทัย ให้เลือกสรรค้ำหาทหารที่มีฝีมือกล้าศึกสงคราม
เข้ามาถวาย”

“พระหมื่นศรี จึงกราบทูลว่าในบรรดาทหารไทย
นั้น ที่ผู้ใดจะเป็นทหารเอกยกออกไปกว่าขุนแผนไม่มี
ด้วยขุนแผนเป็นผู้เวทมนต์เชี่ยวชาญ ใจคอกล้าหาญ
แต่มีความกตัญญูกตเวทิตะพระเดชพระคุณหาตัวเปรียบ
ได้ยาก แต่บัดนี้ขุนแผนเป็นโทษต้องรับพระราชอาญา
จำคุกอยู่ ถ้าโปรดให้ขุนแผนเป็นทัพหน้ายกขึ้นไปตี
เมืองเชียงใหม่คงจะมีชัยชนะได้ง่าย ไม่ต้องรอน
ถึงทัพหลวงแตกทัพหลังดักป่านใด สมเด็จพระพันวษา
ก็ทรงระลึกได้ถึงขุนแผน ด้วยทรงทราบว่าเป็นทหารมี
ฝีมือมาแต่ก่อน จึงทรงพระกรุณาโปรดให้ขุนแผนพ้น
โทษ มีรับสั่งให้พระหมื่นศรีนำขุนแผนเข้ามาเฝ้าโดย
เร็ว พระหมื่นศรีได้รับสั่งแล้ว ก็ไปบอกนครบาลให้ถอด
ขุนแผนออกจากเรือนจำ นำตัวเข้ามาหมอบเฝ้าถวาย
บังคมต่อหน้าพระที่นั่งในท้องพระโรง ขณะนั้นสมเด็จพระ
พันวษาจึงมีพระราชโองการตรัสถามขุนแผนว่า เขี่ย
ฮ้ายขุนแผน เองจะอาสาถูกยกขึ้นไปตีเมืองเชียงใหม่

ปรามปรามเจ้าโยนกอันรพาลให้เห็นผู้มีอาหารไทยรับ
 นางคืนมาให้กูได้หรือมิได้ประการใด ชุนแผนจึงกราบ
 บังคมทูลว่า ข้าพระบาทผู้เป็นข้าทหาร ชีวิตอยู่ในใต้
 ฝ่าพระบาทของพระองค์ผู้มพระเดชพระคุณปกเกล้ามา
 แต่ปู่แต่บิดา ข้าพระองค์ขอรับอาดาขึ้นไปค้เมืองเชียง
 ใหม่ ปรามปรามเจ้าโยนกให้ก่ดองพระเดชานุภาพ
 ของพระองค์ รับราชธิดาพระเจ้าหลานข้างค้มาถวาย
 ให้จงได้ ถ้าค้เมืองเชียงใหม่ไม่ได้ใช้ขอถวายชีวิต
 ส้มเด็จพระพันวษาได้ทรงฟังชุนแผนกราบทูลรับอาดา
 แขงแรงค้หนักค้พระทัยนัก จึงโปรดค้ให้ชุนแผนเป็น
 แม่ทัพถ้ออาญาดีท้ ค้คุมกองทัพทหารไทยยกขึ้นไปค้
 นครเชียงใหม่ ชุนแผนกราบทูลบังคมถวายค้กองทัพ
 ขึ้นไปถ้เมืองพิศตร จึงแะเข้าหาพระพิศตรเจ้าเมือง
 ขอให้ส่งดาบกับม้าของวิเศษที่ฝากไว้แต่ก่อนค้มาให้
 จะเอาไปใช้การค้ก ดาบวิเศษของชุนแผนนั้น ในภาย
 หลังค้ค้ มามีผู้เรียกว่ดาบฟ้าพัน มีฤทธิ์เดชย้งนัก
 ม้าวิเศษนั้นเรียกว่มัวค้หมอก ขบข้เขาค้ค้สงครามหลบ
 หลีกข้าค้กได้ค้ดว่ค้ดองว่องไว้นัก ชุนแผนได้ดาบกับ

มาอีกแล้วกัตาเจ้าเมืองพิจิตรรีบยกขึ้นไปถึงแดนนคร
 เชียงใหม่ ฝ่ายเจ้านครเชียงใหม่รู้ว่ากองทัพกรุงศรี
 ยุธยา ยกขึ้นไป จึงแต่งกองทัพให้ยกออกมาสู้รบด้าน
 ทาน ขุนแผนแม่ทัพก็ขับพลทหารไทยเข้าต่อสู้พลดาว
 ยวนเชียงใหม่โดยสามารถ กองทัพเชียงใหม่แตกพ่าย
 แพ้หนักกลับเข้าเมืองจะปิดประตูตั้งเขื่อนก็ไม่ทัน ขุน
 แผนยกติดตามรบรุกบุกบันเข้าเมืองได้ ได้ฆ่าฟันพล
 ดาวดั้นตายตายเป็นอันมาก ฝ่ายเจ้านครเชียงใหม่เห็น
 ขาคักเข้าเมืองได้ก็ตกใจไม่มีขวัญ จึงชวนนำหน้าออก
 จากเมืองไป ขุนแผนจึงคุมทหารเข้าล้อมวัง ไปจับ
 อัครตำรวจ มเหสีพระเจ้าเชียงใหม่ กับราชธิดาอัน
 มีนามว่าเจ้าแฉ่งฟ้าทอง กับนางสนมน้อยใหญ่ของ
 พระเจ้าเชียงใหม่ให้รวบรวมไว้พร้อมด้วยกัน แต่ให้
 เชิญนางสร้อยทองราชธิดาพระเจ้าตานช้าง ที่เจ้าเชียงใหม่
 ไปแย่งชิงมาได้นั้น ให้ออกมาจากหอคำ จึงเชิญ
 นางสร้อยทองราชธิดาพระเจ้าตานช้าง กับมเหสีราช
 ธิดาพระเจ้านครเชียงใหม่ที่จับไว้ได้ เด็กกองทัพกลับ
 ลงมาถวายพระเจ้ากรุงศรีอยุธยา แลกราบทูลข้อ

ราชการทัพที่มีชัยชนะนั้นให้ทรงทราบทุกประการ ตม
 เจ้าพระพนมดงรักมีพระพุทธรูปยืนคั่นกึ่ง จักรพรรดิมาถึง
 ทศพิชราชธรรม ตรัสว่าซึ่งเจ้านครเชียงใหม่ผู้มีออกของ
 ทัพไทยมิได้ หนีออกจากเมืองไป ทั้งเมืองให้ว่างเปล่า
 ใดไม่มีเจ้าครองดงนี้ไม่ควร ตมณะข้าพราหมณ์ราษฎร
 จะได้รับความเดือดร้อน จักรพรรดิจึงดำรัสผู้ใหญ
 ให้เป็นข้าหลวงขึ้นไปเกลี้ยกล่อมราษฎรพลเมืองเชียงใหม่
 ใหม่ไม่ให้แตกตื่นฉุนว้าย แต่ให้เสนาข้าราชการชาว
 เมืองเชียงใหม่ไปติดตามเชิญพระเจ้าเชียงใหม่กลับเข้า
 มาครอบครองบ้านเมืองอยู่เป็นปรกติตามเดิมดังเก่า”

“ในขณะนั้น พระองค์จึงโปรดพระราชทานบำ
 เเหน็จรางวัล เป็นคันทาเงินทองสิ่งของเครื่องอุปโภค
 บริโภคแก่ขุนแผนผู้เป็นแม่ทัพ แลนายทัพนายกองตลอด
 จนพลโยธาทวยหาญ ผู้ไปรบศึกมีชัยชนะมาในครั้งนั้น
 เป็นอันมาก ครั้นแล้วพระองค์จึงทรงตั้งนางสร้อยทอง
 ราชธิดาพระเจ้ากรุงศรีสัตนาคนหุตล้านช้าง เป็นมเหสี
 ชำนาญ แลตั้งนางแว่นฟ้าทอง ราชธิดาเจ้านครเชียงใหม่
 ใหม่ เป็นพระสนมเอก แลมเหสีเจ้าเชียงใหม่ผู้เป็น

มารดาของนางแว่นฟ้าทูลขังพระสนมเชกนั้น โปรดให้
แต่งข้าหลวงพร้อมด้วยพวกพล พาขึ้นไปส่งต่อพระเจ้า
เชียงใหม่โดยทรงพระกรุณา ฝ่ายข้าคนชายหญิงชาว
นครดานช้าง แต่ชาวนครเชียงใหม่ ก็โปรดให้ตั้ง
ทำมาหากินอยู่ตามภูมิตำเนาในกรุงศรีอยุธยา”

“ฝ่ายขุนแผน ซึ่งเป็นทหารเอกยอดฝีมือได้
ปรากฏในกรุงศรีอยุธยาในครั้งนั้น เมื่อคิดเห็นว่าตน
แก่ชราแล้ว จึงนำดาบวิเศษของตนเข้าถวายสมเด็จพระ
พันธุสวามี เพื่อเป็นพระแสงทรงสำหรับพระเจ้าแผ่นดิน
ต่อไป พระองค์ทรงรับไว้เป็นพระแสงทรงสำหรับ
พระองค์ แล้วจึงทรงประสิทธิ์ประสาทนามว่า “พระ
แสงปราบศัตรู” แด่ทรงตั้งนามพระแสงขรรค์แต่ครั้ง
พระยาแกรกนั้นว่า “พระขรรค์ไชยศรี” โปรดให้
มหาดเล็กเชิญตามเสด็จซ้ายขวา และมีรับตั้งให้เชิญ
รูปพระยาแกรก กับมงกุฏของพระยาแกรกเข้าไว้ใน
หอพระที่มัสการในพระราชวัง รูปพระยาแกรกกับ
มงกุฏทรงยังมีปรากฏอยู่จนตราบเท่าทุกวันนี้”

เรื่องที่ปรากฏในคำให้การชาวกรุงเก่าตั้งแต่ลงมา

มีหลักฐานพอจะเทียบให้รู้ศักราชได้ ว่าเรื่องขุนช้าง
ขุนแผนเกิดมีขึ้นเมื่อใด เพราะในหนังสือนั้นกล่าวว่
สมเด็จพระพนังดำเป็นพระราชบิดาพระบรมกุมาร ต่อ
มาอีกแห่งหนึ่งกล่าวว่พระบรมกุมารนั้น เมื่อได้เสวย
ราชสมบัติ มีมเหสีชื่อว่าศรีสุดาจันทร์ แต่เมื่อพระราช
ดำรัสสวรรคตแล้ว นางศรีสุดาจันทร์จึงราชสมบัติให้
แก่ชู้ เทียบความตามทศตรงกับเรื่องในหนังสือพระราช
พงศาวดาร พระบรมกุมารก็ได้แก่สมเด็จพระไชยราชา
ธิราช สมเด็จพระพนังดำเป็นพระราชบิดานั่น ก็คือ
สมเด็จพระรามาธิบดีที่ ๒ โดยหลักฐานอันนี้ประมาณ
ว่าขุนแผนมีตัวอยู่ในรัชกาลสมเด็จพระรามาธิบดีที่ ๒
ระหว่างจุลศักราช ๘๕๓ ถึง ๘๘๓ (พ. ศ. ๒๐๓๔-๒๐๗๒)
ในพงศาวดารเชียงใหม่ก็มีความประกอบว่า ในสมัย
นั้น พระเมืองแก้วเป็นพระเจ้าเชียงใหม่ ได้ทำศึกอยู่กับ
กรุงศรีอยุธยาอยู่หลายคราว(๑) และยังมีประกอบ

(๑) แต่ในคำให้การชาวกรุงเก่า ที่กล่าวว่ท้าวโพธิสาร
เป็นเจ้าเชียงใหม่ในครั้งนั้นผิดไป ท้าวโพธิสารเป็น
พระเจ้าล้านช้างต่างหาก เป็นแต่ราชบุตรเขยพระ
เจ้าเชียงใหม่ในรัชกาลหลัง.

ชอบกลอีกแห่งหนึ่ง ที่ในกลอนตอนต้นหนังสือได้กล่าว
ว่า

“จะกล่าวถึงเรื่องขุนแผนกับขุนช้าง
ทั้งนวนางวันทองผ่องศรี

ศักราชร้อยสี่สิบเจ็ดปี

พ่อแม่เขาเหต่านคนครึ่งนง

ศักราชซึ่งบอกไว้ว่า “ร้อยสี่สิบเจ็ดปี” นี้ ไม่เข้า
กับศักราชอันใดหมด เห็นได้ว่าเพราะขาดคำข้างต้น
ไปเสียคำหนึ่ง ถ้าตั้งนิษฐานว่าเดิมเขียน “แปด
ร้อยสี่สิบเจ็ดปี” ภายหลังตกคำ แปด ไปเสีย วาง
จุดศักราช ๘๔๗ เป็นปีขุนแผนเกิด ก็ได้ความว่าขุนแผน
เกิดในรัชกาลสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ อายุได้ ๖
ขวบสมเด็จพระรามาธิบดีที่ ๒ ผ่านพิภพ จึงได้รับ
ราชการในแผ่นดินนั้น ตกเข้ากันได้พอเหมาะดี อาศัย
ข้อวินิจฉัยดังกล่าวมา จึงเห็นมีเค้าเงื่อนว่าเรื่องขุนช้าง
ขุนแผนนั้นเป็นเรื่องเกิดในแผ่นดินสมเด็จพระรามาธิบดี
ที่ ๒ แต่ต้องคิดอนุโลมย้อนลงมาอีกอย่างหนึ่งว่า คง
เอาเรื่องขุนช้างขุนแผนมาใช้รับเสภาต่อภายหลังรัชกาล

สมเด็จพระรามาธิบดีที่ ๒ นับคงร้อยปี มีเรื่องเล่า
กันมาจนกลายเป็นนิทานไปแล้ว ถ้าจะประมาณว่า
เสภาฟังชอบรับเรื่องขุนช้างขุนแผนราวในรัชกาลสมเด็จพระ
พระนารายณ์มหาราช ก็เห็นจะไม่ผิดห่างไกล

คือนิทานเรื่องขุนช้างขุนแผนที่เล่าในคำให้การชาว
กรุงเก่าแม้งดเจปเพียงนั้น ยังเห็นได้ว่าไม่ตรงกับเรื่อง
ขุนช้างขุนแผนที่ขับเสภา ความชอบก็ไม่สอดคล้องร้อย
ใด ด้วยเรื่องขุนช้างขุนแผนคงเป็นนิทานเล่ากันอยู่ก่อน
แล้วจึงเอามาขับเป็นเสภา แดษามาแต่งเป็นหนังสือ
กตอนสำหรับเป็นบทขับเสภาในชั้นหลังอีก คงตกแต่ง
ให้เรื่องพิลึกพิลั่นครึ้นถึ้นถึ้นถึ้น แต่ต่อเติมยืดยาว
ออกมาทุกที เชื่อได้ว่าเรื่องในเสภาคงคลาดเคลื่อน
จากเรื่องที่จริงเดี๋ย่มาก แต่ถึงกระนั้นก็คงจะมีเค้า
มูลเรื่องเดิมอยู่บ้าง ประมาณเค้ามูลเรื่องขุนช้างขุน
แผนเพียงที่ยุติด้วยเหตุผล เห็นว่าเรื่องข้างตอนต้น
จะตรงตามที่ปรากฏในเสภา คือ ขุนช้าง ขุนแผน นาง
วันทอง ตามคนนี้เป็นชาวเมืองสุพรรณ นางวันทอง
เป็นธิดาขุนแผนแต่เมื่อยังเป็นพลายแก้ว แล้วทำนอง

จะขอสู้กันได้ แต่ยังไม่ทันแต่งงาร พลายแก้วต้อง
 เกณฑ์ไปทัพ (ไม่จำเป็นต้องเป็นแม่ทัพ) หายไปเสียช้านาน
 ทางนี้สำคัญว่าพลายแก้วตาย ขุนช้างจึงขอสู้ได้นางวันทองไปเป็นเมีย พลายแก้วกลับจากทัพได้เป็นที่ขุนแผน แล้วกลับไปทะเลโตมถักพานางวันทองหนีไป
 ขุนช้างไปคิดตาม ถูกขุนแผนทำร้ายถึงดำหิส์ จึงเข้ามากล่าวโทษขุนแผน สมเด็จพระพันวัสสาตรัสสั่งให้ข้าหลวงออกติดตาม ขุนแผนกลับฆ่าข้าหลวงเสีย แล้วหนีไปทางเมืองเหนือ แต่คงไปตายเข้าหาพระพิรุณโดยดี พระพิรุณจึงบอกดังมากกรุงศรีอยุธยา นำต้นนิษฐานว่า เรื่องเดิมจะเป็นในคณนเอง ที่มีรับสั่งให้ฆ่านางวันทองฐานเป็นหญิงใจกาดี ไม่เชื่อตรงต่อผัวทั้งสองคน แต่ขุนแผนก็ต้องรับพระราชอาญาโดยโทษที่ฆ่าข้าหลวง แต่ลดหย่อนผ่อนโทษลงเพียงให้จำคุกเพราะเข้ามาถูแกล่โทษโดยดี อยู่มาเกิดศึกเชียงใหม่ดาเดาะหาทหาร จมื่นศรีสรรักษ์ทูตยกย่องขุนแผนฯ จึงพ้นโทษ ด้วยจะให้ไปทำการศึก ขุนแผนไปรบพุ่งมีชัยชนะ ก็เลยมีชื่อเตี๋ยเป็นคนสำคัญ นำเข้าใจว่า

เรื่องขุนช้างขุนแผนเดิมจะมีเท่านั้นเอง นอกจากนั้นเห็นจะแต่งประกอบแต่เพิ่มเติมขึ้นในตอนที่เป็นนิทาน แดงขับเสภาต่อมาภายหลัง

อนึ่ง ชื่อบุคคลที่เรียกในเสภา ก็เคยเป็นข้อฉงนแก่เข้าใจผิดมีอยู่บ้าง เช่นคำว่า “พลาย” ซึ่งเรียกพลายแก้ว^๕ เพราะพ้องกับคำเรียกช้างตัวผู้ว่า “ช้างพลาย” มีบางคนสงสัยว่า เหตุใดจึงเรียกเป็นอย่างข้างไปเช่นนั้น บางคนก็อธิบายว่าที่ถูกเห็นจะเรียกว่า “พราย” เพราะเป็นผู้เชี่ยวชาญในการใช้ภูตผีโพงพราย ข้าพเจ้าเพิ่งได้สังเกตเห็นคำอธิบายปรากฏอยู่ในกฎหมายลักษณะอาญาหลวงมาตราอันหนึ่ง(๑) กล่าวว่า “พลายนางยอันหวังเป็นข้าเชลยติดสนิทกับพระเจ้าอยู่หัว” นั้น ถ้าอ้างตัวเป็นข้าหลวงชวนกันไปรุกรานบาตให้ราชบุตรได้รับความเดือดร้อนไซ้ “ท่านให้เอาตัวมันจำได้ครู่ไว้แล้วเอากลับไปกราบบังคมทูล ฯ พระเจ้าอยู่หัวจะมีพระ

(๑) ความพิสดาร กฎหมายฉบับราชบุรี เล่ม ๒
หน้า ๒๒๓.

บัณฑิต^๕เอง” ดังนั้น ความบ่งว่าพยายางาย^๕นั้นเป็นจำพวก
 คนหนุ่มซึ่งแกวักดำ พระเจ้าแผ่นดินโปรดชุบเลี้ยงไว้
 ใกล้ชิดเช่นมหาดเล็ก คงเป็นเพราะเมื่อแรก^๕รับ^๕ขุนแผน
 ถวายตัว สมเด็จพระพันวษาทรงชุบเลี้ยงไว้ในพวก
 พยายางาย^๕เอง ขุนแผน^๕ขอเดิมว่า “แกว” จึงได้
 เรียกกันว่า “พยายแกว” ที่เดือนขึ้นเป็น “ขุนแผน” ^๕
 คือได้เป็นตำแหน่งปลัดกรมตำรวจภูธร ตามทำเนียบ
 เดิม ปลัดกรมขวาเป็นที่ “ขุนพิษณุแดน” ปลัดกรม
 ซ้ายเป็นที่ “ขุนแผนดงท้าว” ในเสภาจึงมักขับว่า “ครา
 ขึ้นขุนแผนแดนดงท้าว” แต่ประหลาดอยู่ที่^๕ในทำเนียบชั้น
 หักแปลงชื่อไปเสียเป็น “ขุนแผนดงท้าว” เห็นได้ว่า
 แปลงใหม่ เพราะเดี่ย^๕ดัด^๕ไม่^๕คล้องกับชื่อ^๕ขุนพิษณุ
 -แดน แต่จะแปลงเมื่อครั้งไหน แดแปลงด้วยเหตุใด
 ชื่อนหาปรากฏไม่ น่าเชื่อว่าคงเนื่องแต่จะมีให้^๕พ้องกับ
 ชื่อ^๕ขุนแผนในเรื่องเสภาเป็นมูลเหตุ ชื่อ^๕ขุนช้าง^๕นั้น^๕ที่จริง
 ก็เป็นชื่อตำแหน่ง หมายความว่า^๕เป็น^๕คัวนาย^๕ใน^๕กรมช้าง
 มี^๕ชื่อ^๕คัว^๕ อันตำแหน่งที่เรียกว่า “ขุนช้าง” มีปรากฏ
 อยู่ในกฎหมายเทียบ^๕บรรด แต่โคตง^๕ฉันท^๕ซึ่ง^๕แต่ง^๕แต่โบราณ

เช่นกล่าวว่ “ขุนช้างขุนช้างชนะงา” ดังนี้ ในเรื่องเล่า
ก็ตรงกัน คือขุนศรีวิชัยพ่อของขุนช้างได้เป็นนายกรม
ช้างกองนอก คือเป็นขุนช้างอยู่ก่อน เมื่อตายลงถูก
ได้เป็นแทน ลูกนั้นจะซื้อคำหรือซื้อแดงก็ได้ เมื่อ
เป็นตำแหน่งแทนพ่อชนกได้เป็นขุนช้าง แดงอาจเรียก
กันที่เมืองสุพรรณในสมัยนั้นว่า “ขุนช้าง” แต่ชื่อตัว
หาได้ชื่อว่าขุนช้างเป็นขุนแม่ตั้งแต่ยังชดค่อนในบทเสภา
ไม่.

ว่าด้วยเสภากรุงศรีอยุธยาในหลัง

เมื่อตอนปลายสมัยกรุงศรีอยุธยาเป็นราชธานี เสด-
ภาเป็นมหรศพออย่างหนึ่งซึ่งชอบมีกันแพร่หลาย ทั้งใน
ราชธานีและหัวเมืองที่ใกล้เคียง ใครมีงารทำบุญ (ใน)
เรือน เช่นงารโกนจุเป็นต้น ก็มักชอบมีเสภา งาร
เช่นนั้นมักนิมนต์พระสงฆ์ไปสวดมนต์เวลายื่น แรกที่
ไปช่วยงารก็เริ่มไปประชุมกันแต่เวลานั้น ครั้นพระสวด
มนต์จบแล้วยกแล้ว เวลาค่ำก็มักมีเสภาฟังกันคือ
ไปจนถึงเลิกประชุม ดังนั้นฐานว่าที่ชอบมีเสภากันนั้น

คงเป็นเพราะมั่งง่ายแต่เปลือง น้อยกว่า มหรีศพอ อย่างอื่น
เช่นเล่นเพลงหรือเล่นละครนั้นก็คงหาคนมาก แต่ถึง
ต้องมีโรงให้เล่นด้วย แต่เสภาดำไว้จ้อยในคนคนเดียว
แต่มีได้ในเรื่องนี้ต้องปลูกสร้างตั้งโต แม้ผู้ที่มีกำลัง
พาหนะน้อยก็ดำมารวมได้ จึงมักพอใจมีเสภา เมื่อ
ความนิยมมีอยู่เช่นนั้น ผู้ที่หัดขับเสภาหาเลี้ยงชีพก็ย่อม
มีมาก พอหาได้ในพื้นเมืองไม่ขัดสน ลักษณะเสภา
ที่เล่นกันในตอนปลายสมัยกรุงศรีอยุธยา พิศราหัตถ์
มีคำตำราเดิมคิดมา แต่แก้ไขเปลี่ยนแปลงเป็น
บางอย่าง จะต้องกล่าวอธิบายลักษณะเป็นข้อ ๆ
ต่อไป คือ

ข้อ ๑ เสปามีแต่ในจรมงคล ไม่ปรากฏว่ามี
เสภาในจรมงคล ข้อนี้เห็นจะเป็นคำราเดิมกำหนด
ให้เล่นแต่เพื่อแสดงสวัสดิมงคล

ข้อ ๒ เสปามีแต่เวธาคำ ไม่ปรากฏว่ามีเวธ
ถาวรวัน ข้อนี้เห็นจะเป็นคำราเดิม แม้ในกฎหมาย
บาทก็แสดงว่าพระเจ้าแผ่นดินทรงฟังเสภาเวธาคอนดึก
เช่นเดียวกับนิยาย ส่วนนิยาย (คือถาวรทาน) นั้น

แต่ก่อนมาเคยได้ยินกล่าวกันเป็นคติอย่างหนึ่ง ว่าต้อง
 เถ่าต่อเวลาค่ำ เพราะถ้าเถ้าถั่วดวงจันทร์ เป็นเวลาเทวดา
 พากันไปเฝ้าพระอิศวร เทวดาไม่ได้ฟังนิทานด้วยมัก
 โกรธเคืองแข่งชกดังนี้ ประเพณีเดิมคงกำหนดว่าเป็น
 มหรศพสำหรับมีถั่วถั่วคันทั้งเสภาถั่วถั่ว

ข้อ ๓ เสาะหาหนังเป็นแต่คนขับขี่ยับกับจิ้งหะ
 ไม่มีคนขับเป็นเครื่องประกอบ เล่นกันเช่นนี้มาแต่
 รัชกาลสมเด็จพระนารายณ์มหาราช(๓) ข้อนี้ฉันนึก
 ฐานว่าจะเป็นเพราะเมื่อเสภาถั่วถั่วเป็นมหรศพซึ่งเล่น
 กันในพื้นที่เมือง จะหาคนขับประกอบได้ด้วยยาก เห็น
 ว่าเป็นแต่เครื่องอุปการณจึงงดเสีย มักหาเสภาแต่ต้อง
 คนขับไปให้ขับตอบโต้กัน ผลัดกันขับผลัดกันพักไปใน
 ค่ำ อันประเพณีที่ให้เสภาขับตั้งมีพาทย์ฟังมีขึ้นเมื่อ
 ในรัชกาลที่ ๒ กรุงรัตนโกสินทร์ ดังจะปรากฏในเรื่อง
 คำนานต่อไปข้างหน้า

(๓) ปรากฏอยู่ในหนังสือเรื่องเมืองไทย ซึ่งของดีเชอ
 เคอดาญแบร์ ราชทูตฝรั่งเศสแต่ง ฉบับภาษาอังกฤษ
 ฤกษ์ภาคที่ ๓๒ หน้า ๖๘ เรียกคนเสภาว่า “ช่างขับ”

ข้อ ๔ ที่เสภาขับแต่เรื่องขุนช้างขุนแผนเรื่องเดียว
 นั้น ดัชนีฐานความความที่ปรากฏมา ว่าแต่โบราณ
 ในการทำบุญเรือนมักชอบมีเสภาดังกล่าวมาตัว หรือ
 มีด้นก็หาคนไปเล่านิทาน (คือนิยาย) คงเป็นเพราะ
 เสภาถ้านิยายเป็นของคู่กันมาแต่เดิม ดังปรากฏในกฎ
 มนเทียรบาล แต่เมื่อกลายเป็นมหรสพสำหรับเล่นใน
 ฟ้าเมือง ก็มีได้ง่ายเช่นเดียวกัน แต่ลักษณะเสภาถ้านิ
 ยายนั้นอาศัยหลักผิดกัน คือเสภาอาศัยที่แต่งกลอน
 ตัดกับขับทำนองเพราะเป็นคำขวัญ ฝ่ายนิยายอาศัยเรื่อง
 นิทานกับตำนานเล่าให้ซับซ้อนเห็นจริงเป็นคำขวัญ เรื่อง
 ที่จะฟังใช้ขับเสภากับจะใช้เล่านิยายจึงผิดกัน คือเสภา
 จะเอานิทานเรื่องที่คนฟังรักกันอยู่แล้วมาขับก็ได้ หรือ
 เอานิทานเรื่องยาวมาตัดขับแต่คนละตอนก็ได้ เพราะ
 ข้อสำคัญอยู่ที่แต่งกลอนกับทำนองขับยิ่งกว่าตัวเรื่องนิ
 ทาน แต่เล่านิยายต้องหาเรื่องนิทานแปลกประหลาด
 ที่คนฟังยังไม่เคยทราบมาเล่าจึงจะไม่จืด แต่ต้องเล่า
 คึงแต่คนไปจนจบเรื่อง | เพราะข้อสำคัญอยู่ที่นิทาน
 ดัชนีฐานว่าเรื่องขุนช้างขุนแผนเห็นจะเล่ากันเป็นนิยาย

อยู่ก่อน ครั้นคนรู้เรื่องแพร่หลายแล้วจะเล่าเป็นนิยาย
ก็จืด จึงเขาไปจับเสภา แต่เป็นเรื่องเหมาะแก่เสภา
ด้วยประการทั้งปวง เป็นต้นว่าฉันทานกก็เป็นเรื่อง
ขบขัน แต่เป็นเรื่องในพื้นที่เมือง เขามาแต่งบทกลอน
ว่าในทางสังวาสหรือซึ่งโกรธโศครวญ จับใจคนฟัง
ซึ้งซาบลึกกว่าเรื่องต่างประเทศ เช่นรามเกียรติ์ แต่
ที่ผู้กล่าวจะว่าตามคำราเสภาเดิม เรื่องขุนช้างขุนแผนก็
เป็นเรื่องเฉลิมพระเกียรติพระเจ้าแผ่นดิน ก็ขุดมเด็จพระ
พุทธเจ้าที่มัยชนะเมืองเชียงใหม่ ต้องคำราควร
ใช้จับเสภาได้ คงอาศรัยเหตุทั้งหลายที่กล่าวมานี้ คน
ฟังเสภาจึงชอบฟังเรื่องขุนช้างขุนแผน คนจับเสภาที่
เคยแต่งเรื่องขุนช้างขุนแผนให้วิจิตรพิสดารออกไป จน
หาเรื่องอื่นสู้ไม่ได้ ก็เลยจับแต่เรื่องขุนช้างขุนแผนเรื่อง
เดียว

ว่าด้วยเสภาในกรุงรัตนโกสินทร์

เรื่องตำนานเสภาในชั้นแรกตั้งกรุงรัตนโกสินทร์นี้
มีเค้าเงื่อนที่จะสันนิษฐานได้ว่าเล่นตามแบบอย่างเสภา

เมื่อตอนปลายสมัยกรุงศรีอยุธยาเป็นราชธานี ความ
ที่กล่าวมาซึ่งได้เกิดอยู่ในกลอนแต่ภาคของบท เป็นกลอน
ของสุนทรภู่กล่าวไว้ในบทเสภาตอนโกนจุกพดายงาม
(ตอนที่ ๒๔ ฉบับนี้) บท ๑ คำกลอนไหว้ครูเสภาของ
เก่ายท ๑ ซึ่งคัดมาพิมพ์ไว้ต่อไปนี้

บทของสุนทรภู่

๑ สัมภารับกัณธมายังอาวาส
เพียงมีพาทย์พดกพิงทองประดี
หาเสภามาทวักทวด
ท่านตามช่างประทีปถนอม
ทำทำนองพองคอเสียงอ้อแอ้
พดกคนแก่ชอบหูว่ารับ
คารองศรีวัดแต่ขวัญวันครบ
กรับกระหม่อมทำหลอกแฉ่ฉกตกตา
แต่นายทั้งคังโค้งเสียง โว้ง โวก
ว่ากระโธกกระชั้นชั้นหนักหนา

ฝ่ายนายเพชรเมืงมากตากข้าข้า
 คงดำมวตองศอกเหมือนบอญญ
 ด่วนนายมาพระยานนทคนตลก
 ว่าหยกหยกหยาบข้าคนฮาด
 นายทองอยู่รู้ว่าภาษาลาว
 เลี้ยงส่งกรวดเซ็ดเพ่งโหม่งเห่งไป

บทคำไหว้ครู

๑ ทนจะไหว้คารุณ
 เป็นนายประตุครคนทุกแห่งหล้า
 ไหว้ครุมีข้างประทัดติดตงมา
 แด่ครุเพ็งเง้งว่าข้างสุพรรณ
 ไหว้ทงคารุเหวชอบเฮฮา
 พันรักษาราศรีคชยัน
 คาทองอยู่ครุระคอนกดอนดำคัญ
 คาหลวงสุพรรณรองศรีทบวรโดย
 เดิมเมื่อครั้งจอมรินทร์แผ่นดินถัน
 เถาะชัยยังหามมีพฤษย์ไม

ครั้นมาถึงพระองค์ผู้ทรงไชย
ก็เกิดมีขึ้นในอยุธยา
ทั้งปรบไกวครั้งก่อนกลอนอนันต์
แต่ตัวข้าไม่ฉันหัดฟังหัดว่า
(ได้พากเพียรเรียนไว้แต่เสภา) (๑)
ครั้นก็ชื่อว่ามาพระยานนท์
ตกโฉนหนึ่งเด่นเห็นไม่ขาด
ซึ่งระนาท่งได้ไม่ขัดสน
ใครอยากกรูเป็นครูให้ทุกคน
ถือกระเคื่องเคื่องจนบรรโดยไป ฯ

อธิบายความตามที่ปรากฏในกลอนต้องบทนี้ คือ
ระบุชื่อครูเสภาที่เป็นตัวดี รวมกันทั้งสองบท ๔ คน
ชื่อ ครูมีช่วงประทัดคน ๑ ครูทองอยู่คน ๑ ครูรอง
ศรี (ซึ่งต่อมาได้เป็นที่หลวงสุวรรณ) คน ๑ ครูมา
(ทนายของ) พระยานนท์คน ๑ ระบุชื่อแต่ในกลอน

(๑) กลอนบาทนั้นตามคำนายอยู่คนเสภาบางโผงเผง ว่า
ให้ฟังว่า “ว่าไปมิใช่ไฉนไฉน” เห็นว่าจะผิด.

ของสุนทรภู่ ๒ คน คือนายท่ง (๓) คน ๑ นายเพ็ชรคน ๑
 ระบุชื่อแต่ในคำไหว้ครู ๔ คน คือครูต้นคน ๑ ครูเพ็ช
 คน ๑ ครูเหว่คน ๑ พันรักษาราตรีคน ๑ รวมทัง
 ต้องบหมัชื่อเสภาตัวดี ๓๔ คนด้วยกัน ดังเกิดตาม
 จำนวนที่กล่าวในกลอน เห็นได้ว่าสุนทรภู่เคยรู้จัก
 เสภาตัวดีที่กล่าวถึงทัง ๒ คน จึงบอกได้ว่าคนไหนทำ
 นองขบเป็นอย่างไรๆ แต่ในคำไหว้ครูนั้นผู้แต่งรู้จัก
 ตัวแต่ ๓ คน คือครูเหว่ซึ่งชมว่า “ชอบเฮฮา” คน ๑
 ครูทองอยู่ซึ่งชมว่า “กลอนล้ำคณ” คน ๑ กับครมา
 พระยานนทซึ่งบอกว่าเป็นครูของตน แต่เมื่อแต่งคำ
 ไหว้ครูก็ตายเสียแล้วคน ๑ นอกจากนั้นอีก ๕ คนเป็น
 แต่ระบุชื่อตามทโดยนเขาบอกเล่ามา จึงเห็นได้ว่าผู้แต่ง

- (๓) นายท่งคนนี้อาจเป็นคนเดียวกับครูท่ง บิดานายช้อย
 (ตามจดท่งต้องช้าง) ซึ่งตระหนาทคิมฝมอดตอเลื่อง
 มาจนรัชกาลที่ ๕ มีเรื่องเล่ากันมา ว่านายท่งเป็น
 ทังศิริพิพาทย์แต่เสภา เห็นว่านายช้อยบุตรตาบอด
 ทังต้องช้าง ตั้งให้หัดแต่เสภา มิได้ให้หัดพิพาทย์
 นายช้อยถกหัดพิพาทย์จนฝมอด บิดาจึงได้รู้

คำให้วัครูเป็นเดภารุ่นหลัง

ก็ในเดภาควัดที่ขยงชื่อเดียวกันในกลอนทั้งสองบท
นั้น เป็นผู้ซึ่งมีเรื่องประวัติปรากฏอยู่ทางอื่น อาจจะ
รู้กาลกำหนดได้แน่นอนคน ๑ คือครูทองอยู่ เดิมเป็น
ตะคอนตัวโอเฒ่าของเจ้าฟ้ากรมหลวงเทพหริรักษ์ เมื่อ
ตอนต้นรัชกาลที่ ๑ ถึงรัชกาลที่ ๒ ได้เป็นครูตะคอน
หลวง และต่อมาเป็นครูหัดตะคอนในแทบทั้งบ้านทั้ง
เมือง ในกลอนให้วัครูจึงเรียกว่า “คาทของอยู่ครู
ตะคอน” มาตายเมื่อในรัชกาลที่ ๓ ที่มีชื่อครูทอง
อยู่ เพื่อให้เห็นว่าเดภาควัดที่กล่าวถึงในกลอนสองบท
นั้น ถ้วนเป็นคนเดภาควังรัชกาลที่ ๑ แลรัชกาลที่ ๒
ทั้งนี้ สุนทรภู่เป็นคนแต่งบทกลอนมาตั้งแต่รัชกาล
ที่ ๑ จึงได้เคยฟังคนเดภาคทั้ง ๖ คนซึ่งกล่าวถึง แต่
มีชื่อครูเดภาคคนหนึ่งคือครูต้นนายประตุ ในคำให้วัครู
ขยงชื่อว่า “เป็นครูคนทุกแห่งหัด” เหตุใดสุนทรภู่
จึงไม่กล่าวถึง ชื่อนี้เห็นได้ว่าเป็นเพราะครูต้นตาย
เสียก่อน สุนทรภู่ไม่ทันได้ฟังจึงไม่กล่าวถึง ชื่อนี้เป็น
หลักที่จะสันนิษฐานว่าครูต้นนั้นคงเป็นคนเดภาควังกรุง

ศรีอยุธยาเหลือมา ได้มาเป็นครุฑกัณฑ์เสภาขึ้นในกรุง
 รัตนโกสินทร นอกจากครุฑคนเสภาครึ่งกรุงศรีอยุธยา
 ยาคงมีเหลือมาอีก แต่หากไม่ทรงคุณวิเศษถึงครุฑ
 จึงมิได้ยกย่องขึ้นบูชาในคำไหว้ครุ เพียงมีชื่อครุฑ
 คนเดียวก็พอเห็นได้ ว่าเสภาที่เล่นกันในกรุงรัตนโก-
 สินทรตอนปลายรัชกาลที่ ๑ นั้น คงเล่นตามแบบอย่าง
 เสภาครึ่งตอนปลายสมัยกรุงศรีอยุธยา คืออยู่ในจำ
 พวกรมหรศซึ่งมีเวลาดำ แต่ก็มีในารมรดซึ่งทำ
 ในเรือน เหมือนเช่นงารโกนจุเป็นต้น เมื่อพระสงฆ์
 สวดมนต์จบ เจ้าของงารเลี้ยงแขกเสร็จแล้วก็มีเสภา
 ให้ฟังกันไปจนดึก แลเสภาที่ขบขันคิดเอาเรื่องขบขัน
 ขบแผนมาขับเป็นตอนๆ เด็ดอกตามทคนชอบฟังหรือ
 ทคนเสภาถนัดขับตอนไหนยิ่งกว่าคนอื่น ชอบฟัง
 เห็นได้ในกลอนที่สุนทรภู่กล่าวว่ “ท่านครุฑข้างประ-
 ทักษิณครุ” แลว่า “นายทองอยู่รู้ว่าภาษาดาว” ก็
 คือว่า ครุฑถนัดขับตอนพลายแก้วไปตีเมืองเชียงทอง
 หรือตอนขุนแผนไปตีเมืองเชียงใหม่ ส่วนครุฑของอยู่นั้น
 ก็คงถนัดขับตอนนางดาวทอง หรือตอนนางสร้อยฟ้า

การเดินเสภาในปลายสมัยกรุงศรีอยุธยา มาจนในรัชกาลที่ ๑ กรุงรัตนโกสินทร์ ดูเหมือนถ้าเจ้าของารใครจะฟังเรื่องซนข้างซนแผนคอนไหน ก็จะหาคนเสภาที่ถนัดเรื่องค่อนนั้นมาขับได้ เพราะเหตุที่มีคนขับเสภามากด้วยกัน แลคนเสภาค้มีจนถึงคนซนคำ เช่น นายประตุดังนายต้นซึ่งได้มา “เป็นครูคนทุกแห่งหล้า” ในกรุงรัตนโกสินทร์ เป็นข้อดีให้เห็นว่าเสภาเป็นมหรศพ ซึ่งเล่นกันแพร่หลายในตอนปลายสมัยเมื่อกรุงศรีอยุธยาเป็นราชธานี.

ว่าด้วยตำนานเสภาในรัชกาลที่ ๑

การขับเสภา เริ่มถือว่าหนังสือบทเป็นสำคัญเมื่อในรัชกาลที่ ๑ กรุงรัตนโกสินทร์ ก่อนนั้นมาถือกันตามประเพณีเดิม ว่าเสภาต้องขับเป็นกลอนสดซึ่งคิดขึ้นในปัจจุบันทันที ไม่ใช่หนังสือบท แต่น่าสนใจที่เห็นว่าเมื่อเดินเสภากันแพร่หลายในพื้นที่หนึ่งหนังสือบทเสภาให้เห็นจะเกิดมีขึ้นบ้างแล้ว เพราะคนขับเสภาจำนวนมากด้วยกัน คงมีบางคนที่ได้ยัดยัดทำนองเพราะ แต่

ไม่ฉันท์กัการแต่งบทกลอน จำต้องให้อ่านผู้อื่นแต่ง
 บทกลอนเป็นหนังสือให้ท่องจำเอาไปขับเสภา ถึงคนเสภา
 ซึ่งสามารถแต่งกลอนได้เอง ก็คงมีบางคนพอใจแต่ง
 บทกลอนของจำด้ารองไว้ เพราะสะดวกแต่งได้ไพ
 เราะกว่าจะไปนึกขึ้นในบัดนี้บัดนั้นที่ จึงเห็นว่าหนังสือ
 บทเสภาคงเกิดขึ้นแต่ครั้งกรุงศรีอยุธยา ด้วยเหตุคง
 กล่าวมาแต่หนังสือบทเสภาในชนน ย่อมจะเป็นของ
 ปกปิดเพราะ คนเสภายังประสงค์จะให้ผู้อื่นเข้าใจว่าขับ
 เป็นกลอนสด ใครมีหนังสือบทก็คงหวงแหนมิให้ผู้อื่น
 อ่านหรือคัดลอก ด้วยเหตุนี้หนังสือบทเสภาครั้งกรุง
 ศรีอยุธยาจึงมีฉบับน้อย ชื่อนพวงเห็นได้ด้วยบทเสภา
 มิใครจะมีเหลือมาถึงกรุงรัตน โกสินทร เหมือนเช่น
 บทละครหรือหนังสือบทกลอนประเภทอื่น มีแต่บทคน
 เสภาจำมาได้หรือได้ฉบับคัดต่อมาบ้างเล็กน้อย ต้อง
 มาตั้งใหม่ในกรุงรัตน โกสินทรแทบทั้งนั้น

กล่าวกันมาว่าพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศ
 ล้านภาลัยโปรดทรงฟังเสภา ได้ทรงเริ่มริแต่งแปลง
 บทเสภาเก่าบางตอน บทเสภาที่ทรงพระราชนิพนธ์ขึ้น

อ้างกันว่าตอนพายุแก้วเป่ากับนางพิมพ์ (ตอนที่ ๕ ในฉบับนี้) ตอน ๓ กับตอนขุนแผนขึ้นเรือนขุนช้างแต่เข้าห้องนางแก้วกิริยา (ตอนที่ ๑๗ ในฉบับนี้) ตอน ๓ แต่สังเกตดูจำนวนในบทเสภาที่ปรากฏอยู่ เข้าใจว่า จะทรงพระราชนิพนธ์ตอนอื่นอีก เช่นตอนนางดาวทองเทวากับนางวันทอง แต่ตอนขุนแผนพานางวันทองหนีไปจากบ้านขุนช้าง ดูก็น่าจะเป็นพระราชนิพนธ์เหมือนกัน.

ในหอพระสมุดฯ มีหนังสือบทเสภาตอนขุนแผนขึ้นเรือนขุนช้าง ทั้งความเก่าและบทพระราชนิพนธ์ จึงคัดเอาบทตรงขุนแผนชมม่าน กับบทขุนแผนกับนางวันทองมาพิมพ์เทียบกันได้ พอให้เห็นว่าทรงแปลอย่างไร.

บทชมม่านความเก่า

- ๑ ขุนแผนยืนอยู่ดูหอขวาง
ของขุนช้างสร้างขึ้นได้ใหม่ใหม่

หอนั่งตงฉากคดขยไ
 กระจกใต้อย่างยี่นกลง
 รูปฝรั่งไฟในกระจก
 แด้วชวนนกไนท์หน้าคาง
 ดุฝรั่งคางดำเดื่องนาง
 เหมือนอย่างคมค้องนคตะเว
 ใครหนอช่างฉาดมาฉาดเขียน
 แวะเวียนพุดพวงทางตมเด่น
 เบ็ดหน้าคางเผยร่าเพยเย็น
 ฝูงหญิงนอนเปนอันดับมา
 แด้วเสดะไบบานคังคานไซ
 ย่างเท้าเข้าไปในเคหา
 อรชรกตบับแวมแจ่มตา
 เห็นม่านมัทธกษณาคึงใจ
 ฝนฝนมือเจ้าวณทอง
 นกฝนมือของพเจ้าได้
 บักรชน้องหิมดาโดย
 เปนเราใหญ่โกธาสั่งเงินทอง

บั๊กเป็นฝูงนางกิ้งก่า
 ถอยถอยฟุ้งฟ้าชมเขาหลวง
 คั่นไม้รายช่อช้อยห้อยดอกดวง
 บานคุ่มพุ่มพวงร่วงกลีบโรย
 นารักชนที่รายไม้
 ดึงได้ถูกน้อยห้อยตัวโหย
 ตมพัดตระบัดใบก ใบย
 ค้างไปรยใบยางเหมือนอย่างเปน
 นารักบั๊กเป็นไม้หน้าผด
 นวดหน้าผดหน้าชมเด่น
 วิทยามาชมทุกเช้าเย็น
 เหนอนมชมเด่นเหมือนเปนจริง
 งามฝูงย่งทองบ้องบั๊กรำ
 ก็เดินเล่นน่านานรดังห
 ดุไหนก็ดไม่ดมมอมจริง
 ยิ่งพิศยิ่งเพดินจำเริญใจ
 จะชมม่านช้านักก็จกช้า
 พดางเคิรเข้ามาหาช้าไม่

ตัดด้วยมีดของดงกอง
ด้วยอาลัยของวันทองนัก

พระราชนิพนธ์

๑ เดิรถ้อฟ้าพันชนหอกดาง
ของขุนช้างสร้างขึ้นไว้ใหม่ใหม่
หอนั่งคงฉากพับได้
ขุนทองกรงทองได้สดอาดดา
กระจุกใหญ่ได้รูปฝรั่งนั่ง
ในตาค้างค้อนคมคุดมหน้า
ชมพดางทางเดิรเพ็ดเพ็ดนิมา
รับเร่งเร่งหาเจ้าวันทอง
เห็นทาสหญิงนอนกตังหอกดางหัดับ
เสดะฉับเดิรเข้าไปในห้อง
เครื่องแก้วแพรพรรณอยู่กำยกอง
ฉากสองชั้นม่านมู่ลี่มี
ม่านห่มผู้มีวันทองทำ
จำได้ไม่ผิดในคำพิ

เดิมใหม่แม่เขียนแนบเนียน
ดินผิวดินแดนนางเคียว

เจ้าปักเป็นป่าพนาเวศ

ขอบเขตเขาคดภูมิเขี้ยว

รุกขชาติคาบไพบรณเรียว

พริ้งเพียวคอกดกระดอง

ปักเป็นมยุราลงรำร่อน

ฝ่ายพ้องน้อยน้อยคฤหาสดวง

แผ่ทางกางปักเป็นพุ่มพวง

ชนห้วงเหวไม่ขมขยตา

ปักเป็นหิมพานต์ตระหง่านงาม

อร่ามรูปพระศิวะภูผา

ฉินตกอดกันเป็นหล่นมา

การวิกอดดินขรรค์ขุนทร

อากาศคงคาธาตุนิรุ

คัชรินห้าแถวแนวสกลอน

ไถดาสต์อาดเยี่ยมจร

ฝูงกนกนกรรพวิทยา

ตงเดินนำคำคนขอโนดาค
 ได้สอาดเยือกเย็นเห็นพณผา
 หม่อมังกรเดินแก้วพรพรายดา
 ทศนารำพึงถึงวันทอง ฯ

๒
 บทชนแผนภอความเกา
 ๑ ครานนิจโฉมเจ้าชนแผน
 คัดแคนจึงว่าวันทองเฮย
 ขย้าเผ้งต้นปลุกให้มันดุกเตย
 เจ้าเงยหน้าทกพิบ่างเขนไว
 หรือเห็นจำข้าคนอนาถา
 จึงไม่ขย้ากหันหน้ามาปราไดย
 เพราะเจ้ามีเงินทองกองถนัดใจ
 ไม่อาไดยเพือนยากที่จากเตย
 คราวพดกันที่ไถ้กระทุมเคย
 นนตมเดยต้นสวหรือฮ้องเฮย
 ข้างไม่จำให้แม่นย้าบั้งเตย
 ถมเกยแซนออนต่างหมอนรอง

ดมกลิ่นน้ำด้วยใบบอน
 ดมกลิ่นใบไม้ด้วยกันห้อง
 อาภัพหัวใจใบไม้ร้อง
 หมากรุกผ้าต้องออกสู่กัน
 อนิจจากราวรอยพิมาหา
 แต่จะแลดูหน้ามอยจกฝน
 แล้วมิหน้าชาวจึงเข้าปลุกกัน
 จะให้คืนชนพื้นด้วยดาบเพชร
 ชิริจิตต์ใจเจ้าวันทอง
 นิจจាន้องช่างตัดฟ้ชาติเต็ด
 รุกขนิกร โคนจันทมณเฑียร
 ตัดเต็ดหยวกปลีไม่มีใย
 ถึงคราวบินเจ้าไม่ผินมาดหลัง
 จะคิดถึงเรวมั่งหามิไ
 ดังสารแนช้ายบ้างเป็นไร
 จะคอยดูชาติเดียวเพราะให้เจ้าหนูนอน

บทพระราชนิพนธ์

๑ ความจริงใดมเจ้าขุนแผน

ขัดแย้งคำนางพางตอบว่า

วันที่ของน้องรักเจ้าพี่อา

ลืมตาตบ้างก็เป้นไร

พี่มิใช่ผู้ร้ายใจโจร

อย่าเพ้อฝันแผดร้องไปข้างไท

ต้นปดุกดุกขึ้นทำไมใคร

อย่าจำใจให้ลูกไม่ลูกเลย

คนหลบภัยต้นจะให้พ้น

คนคณินไม่เคยจนทำเชื่อนเคย

เกลียดชังอย่างไรหรือไม่เคย

เงยหน้ามาทักอย่าผัดกแพลง

นิจจาเจ้าวันที่ของน้องพี่อา

พี่จำหน้าเนื่อนองได้ทุกแห่ง

นิจจาใจข้างกระไรมาแปดกแปดง

เขามีอกดำแต่ก็ยังแกล้งอยู่คบกับคต้าย

เจ้าถ่มนอนซ่อนพุ่มกระทุ่มคำ
 เต็ดใบบอนซ่อนนาทไธฝ่าย
 พี่เคียวหมากเจ้าอยากเพียงกาย
 แขนซ้ายคอดแล้วเพราะหนุนนอน
 เจ้ามาได้ผดุมทรัพย์มาก
 มาถ่มเรือนเพื่อนยากแต่เก่าก่อน
 หดงเชิงขุนช้างช้างช้ออัน
 กอดท่อนซุงดักดำคัญคน
 ถ้ามั่นคั่นเห็นพี่จูบเจ้า
 คายเบ้าคอปนชาคมัน
 ดันปลุกถูกจริงดีพี่จน
 ถูกขึ้นได้ไถชนพี่ตายจริง ฯ

เรื่องที่ว่าพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ทรงแต่งบทเสภา ข้าพเจ้าได้เคยกราบทูลถามสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้า ฯ กรมพระยาบำราบปรปักษ์ คำว่าที่ว่า “ทรงแต่งจริง แต่ไม่เปิดเผยแต่ต่างกันหลายคน” นักเล้ยคาย ครั้นนี้ไม่ได้กราบทูลถามต่อไปให้เล้ยยคำว่า ทรงพระราชนิพนธ์

ตอนไหนบ้าง แต่ใครแต่งบ้าง ด้วยความประสงค์ที่
 อยากทราบในเวลานั้น เพียงแต่จะได้ทรงพระราช
 นิพนธ์จริงดังเขาว่าหรือไม่ ได้ฟังครัดตอบก็พอใจเสีย
 เพียงนั้น ครั้นมาอยากทราบความต่อออกไปในเวลานี้
 จึงได้แต่สันนิษฐานประกอบกระแสรบตั้ง เห็นว่าข้อที่
 พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ทรงปก
 บิดมิให้ปรากฏว่า ทรงพระราชนิพนธ์บทเสภานั้น คง
 เป็นเพราะทรงแต่งให้คนเสภาเขาไปขับเหมือนเช่นเป็น
 ด้านวนของคนเอง ก็ด้านวนเสภาย่อมต้องว่าให้เห็น
 จริง บางแห่งถึงคำทอใช้ถ้อยคำค่อนข้างหยาบคาย
 เพราะเหตุนี้ จึงไม่เปิดเผยให้ปรากฏว่า ทรงพระราชนิ
 พนธ์ มีข้อสันนิษฐานต่อออกไปอีกชั้นหนึ่งว่า การ
 ที่ทรงแต่งบทเสภาซึ่งปกปิดนั้น คงทรงเมื่อยังเสด็จ
 ดำรงพระยศเป็นต่างกรมอยู่ในรัชกาลที่ ๑ เพราะถ้า
 ทรงพระราชนิพนธ์เมื่อเสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติแล้ว
 เป็นเวลาไม่มีโอกาสจะเสด็จไปทรงฟังเสภาตามวงเจ้า
 แดบ้านขุนนางได้ดังแต่ก่อน บทเสภาที่ทรงแต่งก็จะ
 เป็นแต่สำหรับให้คนเสภาหลวงขับถวาย ทรงฟังที่ใน

พระบรมมหาราชวัง จะต้องปกปิดทำไม และปิด
 อย่างไรได้ การที่ทรงปกปิดแม้เมื่อในรัชกาลที่ ๑ ก็
 เห็นจะเพียงห้ามมิให้คนเสภาเที่ยวบอกเล่าว่าเป็นพระ
 ราชนิพนธ์ แต่ในสวนกุฎด้วยกันเองน่าจะมีได้ทรงปก
 ปิด เพราะถนอนที่กุฎคนหนึ่งแต่งจะซ่อนตำราจนมิให้
 เพื่อนกัฎรู้ว่าใครแต่งนั้นเป็นการยาก ข้อที่ว่า “แต่งกัน
 หักตายคน” นั้น ต้นนิษฐานว่า เมื่อพระบาทสมเด็จพระ
 พระพุทธเลิศหล้านภาลัย ทรงเริ่มริแต่งบทเสภาครั้งนั้น
 กัฎที่เป็นคนชั้นสูงอยู่ใกล้ชิดสนิทในพระองค์ คงพา
 กันนิยมเอาเยี่ยงอย่างพระบาทสมเด็จพระ
 เลิศหล้านภาลัย แต่งบทเสภาตอนอื่นด้วย แต่ก็
 คงแต่งอย่างไม่เปิดเผยให้ปรากฏว่าใครแต่งเหมือนกัน
 โดยประสงค์จะใช้ โฉมหารให้แรงได้ถึงขนาดตำราจนเสภา
 การแต่งบทเสภาเห็นจะเกิดเป็นเครื่องสนุกของพวกกัฎ
 ขึ้นอย่างหนึ่งในครั้งนั้น ฝ่ายคนเสภาใครได้บทซึ่งพระ
 บรมดมเด็จพระ
 เลิศหล้านภาลัยทรงพระราช
 นิพนธ์ หรือที่เจ้านายข้าราชการผู้ใหญ่แต่งใหม่ไปขับ
 ถัดก็ยินดีถือว่าเป็นเกียรติยศ ฝ่ายคนฟังได้ฟังบทเสภา

ที่แต่งตั้ง ก็ชอบฟังเสภายิ่งขึ้นกว่าแต่ก่อน การแต่งบท
เสภาจึงชอบแต่งกันมากขึ้นเป็นอันดับมา ควรนับว่า
การที่พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย
ทรงเริ่มริ่แต่งบทเสภาเมื่อรัชกาลที่ ๑ เป็นมูลเหตุที่จะ
เกิดใช้หนังสือบทเป็นคำราชของเสภาต่อมาในกรุงรัตน
โกสินทร์ ด้วยประการนี้

ว่าด้วยตำนานเสภาในรัชกาลที่ ๒

ในรัชกาลที่ ๒ แม้ปรากฏว่าพระบาทสมเด็จพระ
พุทธเลิศหล้านภาลัย โปรดทรงพระราชนิพนธ์บท
ละครนอกดี แต่เสภาก็ยังโปรดทรงฟังต่อมาไม่ทิ้ง เป็น
ต้นว่าประเพณีที่มีคนขับเสภาถวายทรงฟังในเวลายาม
เครื่องใหญ่ (เจริญพระเกศา) ถือว่าเริ่มเกิดขึ้นใน
รัชกาลที่ ๒ แต่ปรากฏว่าได้ทรงพระราชดำริห์เปลี่ยน
แปลงแก้ไขกระบวนเสภาต่อมาอีก ที่เป็นข้อสำคัญนั้น
คือโปรด ๑ ให้แต่งบทเสภาต่อมา จนเกิดมีบทเสภา
หลวงอย่าง ๑ ให้ใช้ปี่พาทย์เป็นเครื่องประกอบกับ
เสภาด้วยอีกอย่าง

กวางแต่งบทเสภาขึ้น ตันนิษฐานว่า บทที่ทรงพระ
ราชินพนธ์ หรือที่กวดขึ้นแต่งแต่เมื่อในรัชกาลที่ ๓ เห็น
จะยังมีน้อย แม้ด้านอนที่แต่งบางที่ก็จะแต่งแต่เพียงให้
ขึ้นกล่าวบทของเดิม ไม่ถึงกวดขึ้นบรรจงนัก ครั้นมา
ถึงในรัชกาลที่ ๒ เห็นจะมีรับสั่งขอแรงพดกวดในพระ
ราชสำนัก ให้รับเรื่องเสภาคัดลอกกันไปแต่งบทคนละ
ตอนสองตอน ตอนหนึ่งประมาณให้พอขับเสภาได้คน
หนึ่ง คิดเป็นหนังสือราวเล่มสมุดไทย ๓ เมื่อแต่งแล้ว
ก็ส่งมาให้ขับถวายทรงฟัง บทเสภาจึงเป็นอันเริ่มแต่ง
คัดลอกกันตามเรื่องในชั้นนี้ แต่งโดยประณีตบรรจง
ทุกด้านอน ฟังถึงเกิดเห็นได้ในบทเสภาเหล่านั้น เป็น
ต้นว่า เมื่อกล่าวถึงท้องที่ในพระนครศรีอยุธยาที่ดี แด
กล่าวถึงท้องที่ในแขวงเมืองสุพรรณ ดังกล่าวในคอน
ขุนแผนพานางวันทองนั้นก็ดี พรรณาว่าถูกต้องคำบด
หนทางไม่เคยฉอนคลาศ(๑) ถึงประเพณีในราชสำนัก
ซึ่งกล่าวในตอนที่สมเด็จพระพันวัสสาเสด็จไปเยี่ยมกระ-

(๑) ข้าพเจ้าได้เคยให้ตรวจสอบ.

บ๊อบบี้เมืองสุพรรณก็ดี เด็ดจอกอกรับแขกเมืองตามข้าง
 กดี ก็ว่าถูกต้องตามตำรา พันวิสัยที่คนภายนอก
 ราชสำนักจะแต่งได้ อีกประการหนึ่ง ถ้อยคำด้านวนก็
 แต่งมาให้หยาบโตนเหมือนเสภาที่ขับกันในพื้นเมือง แม้
 ตรงที่ด้านวนจะต้องหยาบ ก็เบี่ยงบายให้เป็นแต่
 ต้องงำม ดูเหมือนตั้งใจจะแต่งให้ผู้หญิงฟังเสนาได้ ไม่
 ต้องห้ามกันอย่างแต่ก่อน เสียตายแต่ไม่ปรากฏว่าคอน
 ไหนท่านผู้ใดแต่ง ได้แต่ตั้งเกตุตามด้านวน ที่รู้ตัว
 ได้แน่ก็มี ดังเช่นบทคอนกำเนิดพิณนางงาม (ตอนที่ ๒๔
 ในฉบับนี้) เป็นด้านวนของสุนทรวุไม้มี่ที่สังสัย นอก
 จากนั้น บางตอนรู้ได้แต่ว่าเป็นด้านวนในพวกกวี ซึ่ง
 มีหน้าที่ช่วยกันแต่งบทละครคอน พระราชนิพนธ์ในรัชกาล
 ที่ ๒. จะคัดกลอนที่เป็นเค้าเงื่อนมาเทียบกันไว้พอให้
 เห็นเป็นตัวอย่าง เช่นในบทเสภาคอนแต่งงารพยายแก้ว
 มีบทนางศรีประจัน ถามนางทองประดีเมื่อไปขอนาง
 พิม ว่า

“ดูจะขอถามความท่านยาย
 ถูกขายนนคหรืออย่างไร

ไม่เล่นเบี้ยกินเหล้าเมากินชา
 ผืนฝามันตื้นบ้างหรือไม่
 จะสูงต่ำคำชาวตักครวญใคร
 คงยังไม่เห็นแก่คำว่าตามจริง”

ในบทละครอนพระราชนิพนธ์เรื่องรามเกียรติ์ ตอน
 พระฤๅษณ์ารทพดกับหนุมานเมื่อไปถวายนกแก้ว
 ในบทว่า

“อันข้าใจคดทศพัศกร
 มั่นไปตักเมียเขาเหล่าโคธา
 ชื่อว่าสัดานาร
 ครอบงำนางนคทนกหนา
 มั่นดลเดี่ยวเกยวพานพดจา
 เขาว่าไม่ยอมพร้อมใจ
 เคยฉ้อให้ไปอยู่เสียดวงขวัญ
 หาได้อยู่ด้วยมันในเมืองไม่
 สูงต่ำคำชาวตักครวญใคร
 ก็นึกไม่เห็นแก่คำว่าตามจริง”

ดังนี้ พอเห็นได้ว่าทั้ง ๒ บทนี้ ผู้แต่งเห็นจะเป็น

คนเดียวกัน.

อนึ่ง ที่รู้ได้ว่าแต่งในรัชกาลที่ ๒ นั้น เพราะใน
บทเสภาบางแห่ง นอกจากจำนวนกลอนยังมีที่สังเกต
อย่างอื่นอีก จะยกตัวอย่างดังเช่นในตอนแต่งจากรพลาย
แก้ว เมื่อขุนช้างไปเป็นเพื่อนเจ้าบ่าว กล่าวในบทว่า

“คิดแล้วอาบนานั่งผ้า

ยกทองของพระยานครให้

ห่มด้านปักทองเขียงย่องไป

บ่าวไพร่ตามหลังต๋วงมา”

เจ้าเมืองนครศรีธรรมราช เมื่อครั้งรัชกาลที่ ๓
เป็นเจ้าพระยา มาถึงรัชกาลที่ ๓ ก็เป็นเจ้าพระยา มี
เป็นพระยาแต่ในรัชกาลที่ ๒ เพราะฉนั้นที่เรียกว่าพระ
ยานครในบทเสภา จึงเป็นคำสำคัญว่าแต่งในรัชกาลที่ ๒
ฉนั้นเป็นต้น.

บทเสภาซึ่งทรงพระราชนิพนธ์ แต่โปรด ฯ ให้
แต่งใหม่นี้ ควรเรียกว่า “บทเสภาหลวง” เพราะเกิดขึ้น
ในพระราชสำนัก แต่พิเคราะห์ดูตามจำนวนถ้อย
คำซึ่งพอสังเกตได้ ฉะนั้นฐานว่าบทเสภาหลวงที่

เกิดขึ้นในรัชกาลที่ ๒ เห็นจะแต่งเพียงช้านางวันทอง
ก่อนนั้นที่ปรากฏอยู่เป็นจำนวนแต่งต่อมาในรัชกาล
ที่ ๓.

ผลของการที่เกิดขึ้นเหตุเสภาหลวง ทำให้การเล่น
เสภากลายเป็น ๒ อย่าง คือเสภาซึ่งยังคงขับกลอนสด
ตามแบบโบราณ เรียกกันว่า “เสภาคัน” อย่าง ๑
เสภาขับตามบทที่กวดแต่ง เรียกว่า “เสภาเรื่อง” อย่าง ๑
เพราะคนทั้งหลายพากันชอบฟังเสภาบทหลวง เสภา
คันก็มีกันน้อยลงเป็นอันคืบมา จนทุกวันนี้มีได้ว่าสูญ
เสียแล้ว.

ส่วนการขับเสภาตั้งมีพาทย์ ซึ่งว่าเกิดขึ้นเมื่อ
รัชกาลที่ ๒ นั้น มีหลักฐานอยู่ในกลอนคำไหว้ครู
ซึ่งว่า

“เดิมเมื่อครั้งจอมนรินทร์แผ่นดินดับ
เสภาขับยังห้ามมีพาทย์ไม่
ครั้นมาถึงพระองค์ผู้ทรงไชย
ก็เกิดมีขึ้นในอยุธยา” ดังนี้
อันเหตุที่จะโปรด ๑ ให้เสภาขับตั้งมีพาทย์นั้น

เห็นว่าคงเนื่องมาแต่ทรงฟังเสภาททลวง ซึ่งขับถวาย
 เป็นอย่างเสภาเรื่อง คนเสภาขับตอนละคน ทรง
 พระราชดำริเห็นว่าต้องขับนานเหนื่อยนัก จึงโปรดฯ
 ให้มีเวลาดังบีพาทย์ พอให้คนเสภาได้พักบ้าง ลักษณะ
 บีพาทย์รับเสภาเมื่อรัชกาลที่ ๒ นั้น คล้ายกับบีพาทย์
 ตะคอน ไม่เหมือนบีพาทย์รับเสภาซึ่งเล่นกันจนหลัง
 ขอนพบหลักฐานปรากฏอยู่ในหนังสือบทเสภาททลวงซึ่ง
 เขียนไว้เก่าแก่ฉบับหนึ่ง มีจดบอกดำเนินหน้าพาทย์
 ไว้ ใช้ทำนองขับว่าพื้นเรื่องเหมือนอย่างตะคอนร้อง
 ร่าย เมื่อขับไปถึงบทบางแห่งกำหนดให้ร้องเป็นดำเนิน
 แห่งละคำบ้างกว่านั้นบ้าง ดำเนินที่บอกไว้ก็ได้ออกให้
 เข้าเรื่องเหมือนอย่างตะคอน บางแห่งให้ร้องซ้ำ ซ้ำ
 บีกมี ร้องพระยาโคกก็มี ร้องพิศขาก็มี บางแห่ง
 เมื่อจบบทลง บอกหน้าพาทย์ไว้ให้ทำเพลงเชิดก็มี
 กราวก็มี กัดอมก็มี หน้าพาทย์ก็เข้ากับเรื่องเหมือน
 อย่างตะคอน ที่สุนทรภู่กล่าวในกลอนว่า “เสียงดัง
 กราวเชิดเพลงโหม่งเห่งไป” ก็เห็นจะหมายความว่าตาม
 ลักษณะเช่นว่ามานี้ เมื่อเสภาททลวงเกิดมีวิธีดังบีพาทย์

เรื่องตำนานเสภาในรัชกาลที่ ๓ มีเค้าเงื่อนอยู่ใน
กตอนคำไหว้ครูก่อนขึ้น ซึ่งแต่งต่อคำไหว้ครบท
ก่อนไว้ว่า

๒
ของระนาบคั่นคียบเอน

๕ ๖ ๗
ทั้งครแก้วครภักดีเป็นหงส์ไชย

ครุฑทองอันหนักใครไม่เทียมทัน

มอดดอดดอดดอดดอดดอดดอดดอดดอดดอด

ครุพนมอณูมิใช่ชั่วคราวขย

๕๕๕ ๕
กรรมแทรกคนบกตกรรม

เบ้าทยอยลดขนาดจนบรรลุดังต่อไปนี้

รับทราบ

ทงครนอยเจรจากนบถอ

อีกครูแจ้แต่งอักษรจรดือ

ครว่อนว่าพิมพ์พระบือช้อจร

จะพึงสังเกตเห็นได้ ว่าครูเสภาซึ่งกล่าวถึงใน
คำไหว้ครูบทนี้ ไม่มีชื่อในกตอนของสุนทรภู่แต่ใน
คำไหว้ครูบทก่อนแต่สักคนเดียว เพราะเป็นครูเสภารุ่น
หลัง พึ่งปรากฏชื่อเพียงต่อในรัชกาลที่ ๓ มีทูลเรื่อง
ประวัติได้ทางอันอยู่คนหนึ่ง คือครูแจ้ เดิมมีชื่อเพียง
เลื่องชื่อในการเล่นเพลง ถึงกล่าวอ้างชื่อไว้ในบทเสภา
ตอนทำคำพันางวันทอง (ในตอนที่ ๓๖ ฉบับนี้) ว่า

“ นายแจ้ก็มาเล่นเต้นปรบไ้

ยกหัวไหล่ไ้ทำงานของร้องฉำฉำ

รำแต่แกไขกับยายมา

เฮฮาครืนครืนตื้นไป ”

เด่ากันมาว่าครูแจ้กับยายมาเป็นคนเพลงดีด้วยกัน
อยู่มาครั้งหนึ่งว่าเพลงใดกัน ยายมาค้าด้วยโวหาร
อย่างใดอย่างหนึ่ง ครูแจ้ก็ไม่ตกถูกคนฮาเยาะ ครู
แจ้จิตใจเคยเล็กไม่เล่นเพลงแต่นั้น จึงมาแต่งบทเสภา
แต่คิดคำสวด มามีชื่อเพียงทั้งสองอย่าง ด้วยแต่ง

กลอนจริง ครั้นอยู่มาจนถึงรัชกาลที่ ๕

ส่วนครูปาทย์ที่กล่าวถึงในคำไหว้ครูนั่น ก็มี
เรื่องประวัติปรากฏอยู่ทางอื่นคนหนึ่ง คือครูมีแขก
นายมีคนเป็นเชื้อแขก ว่าชำนาญเล่นเครื่องดุริยดนตรี
เกือบทุกอย่าง แต่เป็นคนฉลาดสามารถแต่งเพลงคน-
ตรีด้วย เพลงของครุมีที่แต่งดัดคือเพลงทยอยใน
ทยอยนอกต่างชั้นเป็นต้น ปี่พาทย์ยังเล่นอยู่จนทุกวันนี้
ทุกทุกวง แทบจะถือกันว่าถ้าใครเล่นทยอย ๒ เพลงนี้
ไม่ได้ นับว่ายังไม่เป็น เพลงเชิดจันทน์ปี่พาทย์ชอบทำ
อยู่จนทุกวันนี้ก็เป็นเพลงของครุมีอีกเพลง ๑ แต่ที่ใน
กลอนคำไหว้ครุมีว่า “ เป้าทยอยดอชมนนรรแดง
ดอ ” นั้น เป็นอีกเพลงหนึ่งมีใช้ทยอยนอกทยอยในที่
กล่าวมาแล้ว เป้าแต่เดาเดียว พวกปี่พาทย์เรียกกัน
ว่า “ ทยอยเดียว ” เป็นเพลงของครุมีแต่งเหมือนกัน
ครุมีขอเดียงมาแต่ในรัชกาลที่ ๓ เมื่อในรัชกาลที่ ๕
เจ้านายหลายพระองค์ มีพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้า
เจ้าอยู่หัว กรมพระเทเวศร์วชิรินทร์ กรมหลวงวงศา
ธิราชสนิทเป็นต้น ทรงรวบรวมคนหัดปี่พาทย์ขึ้นเล่น

ประชันวงกัน ครุมีได้เป็นครุมีพาทย์ของพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงตั้งเป็นที่พระประดิษฐานไพเราะ - ตำแหน่งปลัดจางวางมหาดเล็ก ได้ว่ากรมพืพาทย์ฝ่ายพระบวรราชวัง อยู่มาจนถึงรัชกาลที่ ๕ ได้มาเป็นครุมีโหรีของสมเด็จพระยาสุรรัตนราชประยูร แล้วจึงถึงแก่กรรม (๓)

ตามเนื้อความที่ปรากฏในกลอนไหว้ครุบทหลัง ดัง
 เกิดเห็นได้วามถึงในรัชกาลที่ ๓ กระบวรเสภาเปลี่ยน
 แปลงมาอีกชั้นหนึ่ง คือนิยมว่าเสภากับพืพาทย์เป็น
 คู่กัน หรือเป็นของสำหรับเล่นประกอบกัน ไม่ได้
 ถือว่าเสภาเป็นประธาน พืพาทย์เป็นแต่เครื่องอุปกรณ์
 อย่างเมื่อในรัชกาลที่ ๒ มาถึงชั้นนี้ใครเล่นเสภาก็ต้อง
 เล่นพืพาทย์ ใครเล่นพืพาทย์ก็ต้องเล่นเสภาด้วย เรื่อง
 ดำเนินเสภาในรัชกาลที่ ๓ พิศราหัดเห็นว่าจะคล้ายๆ
 กับตำนานละครในรัชกาลที่ ๓ นั้น คือเมื่อในรัชกาล
 ที่ ๒ พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยโปรด

(๓) เรื่องประวัติของครุมีและสมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระ
 นริศรานุวัดติวงศ์ ประทานอธิบาย

ตะคอน ได้ทรงแก้ไขคดแปลงกระบวรตะคอนจนได้
 เป็นอย่างยอดเยี่ยมทั้งบทร้องและการพ้องรำ ครั้นมา
 ถึงรัชกาลที่ ๓ พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้า
 อยู่หัวไม่โปรดเล่นตะคอน ทรงเลิกตะคอนของหลวงเสีย
 แต่เจ้านายและข้าราชการผู้ใหญ่ยังนิยมแบบตะคอนหลวง
 รัชกาลที่ ๒ อยู่มาก ต่างฝึกหัดตะคอนตามแบบ
 หลวงเล่นกันแพร่หลายสืบมา การเล่นเสภาที่น่าที่จะ
 เป็นทำนองนั้น พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้า
 อยู่หัว เห็นจะทรงเลิกเล่นเสภาเหมือนเช่นเลิกตะคอน
 แต่การเล่นเสปานิยมกันมาในพื้นเมืองแต่โบราณ เล่น
 ง่ายกว่าตะคอน เจ้านายและข้าราชการผู้ใหญ่จึงพา
 กันเล่นเสภาตามแบบหลวง รัชกาลที่ ๒ ต่อมาใน
 รัชกาลที่ ๓ ชั้นแรกก็เห็นจะถือเอาเสภาเป็นสำคัญ
 มีพาทย์เป็นแต่เครื่องอุปกรณ เหมือนอย่างเมื่อครั้ง
 รัชกาลที่ ๒ แต่ครั้นเล่นชั้นหลายแห่งด้วยกัน เกิด
 ประชันชั้นแข่งกัน ก็ทอดชนการทำพาทย์ให้ดียิ่งขึ้น
 พาทย์จึงกลายเป็นสำคัญกับเสภา การเล่นเสภา
 ตามแบบหลวง รัชกาลที่ ๒ จึงนับว่าถึงที่สุดเมื่อใน

รัชกาลที่ ๓ ด้วยประการนี้.

อนึ่ง บทเสภาที่ปรากฏอยู่ ดังเกดสำนวนได้ว่า
แต่งต่อมาในรัชกาลที่ ๓ ก็มีมาก แต่การที่แต่งนั้น เมื่อ
มิได้แต่งโดยกระแสนับตั้งอย่างในรัชกาลที่ ๒ ใครเป็น
กวีที่สามารถจะแต่งได้ ต่างคนก็ต่างแต่งตามอำเภอ
ใจ บางคนคิดค่อนทานเรื่องขุนช้างขุนแผน แล้วแต่ง
บทเสภาคอบทหลวงครั้งรัชกาลที่ ๒ ออกไปก็มี บางคน
เช่นครูแจ้ง แต่งบทเสภาขึ้นใหม่ตามเรื่องเดิม ประหนึ่ง
ว่าแต่งประชันบทหลวง เพราะเหตุที่ไม่สามารถหา
ฉบับบทหลวงได้ก็มี จึงเกิดบทเสภาสำนวนต่าง ๆ ขึ้น
ในรัชกาลที่ ๓ เป็นอันมาก ทั้งที่เป็นสำนวนเชลยศึกก็
แต่เป็นสำนวนพวกกวีในพระราชสำนักครั้งรัชกาลที่ ๒
แต่งต่อมาอีก แต่มีที่สังเกตได้อย่างหนึ่งว่า บรรดา
บทเสภาซึ่งแต่งภายหลังรัชกาลที่ ๒ ถึงสำนวนจะดี
เพียงไรก็ตาม แต่เมื่อกล่าวถึงคำบทหนทางแผนที่มัก
เคลือบแคลง ไม่ถูกถ่วงเหมือนบทแต่งในรัชกาลที่ ๒
เพราะไม่มีใครคอยตรวจตราทักท้วง ผู้แต่งก็ไม่เอาใจ
ใส่ด้วยถ่วงเหมือนเมื่อแต่งถวาย บทเสภาซึ่งแต่งตาม

แบบบทเสภาหลวงต่อมาในรัชกาลที่ ๓ นั้น ดันนิษฐาน
 ว่าเห็นจะแต่งตั้งแต่ทำศพนางวันทอง มาหมดเพียง
 ขั้วนางสร้อยฟ้ากลับไปเมืองเชียงใหม่เมื่อพ่ายชุมพล
 จับเด่นที่ มีบทเสภาแต่งต่อเรื่องเดิมอีก ๒ ตอน ๆ หนึ่ง
 แต่งเป็นเรื่องราวจดจำแดงตัวเป็นจรเข้ลงมาแก้แค้น
 พ่ายชุมพล ตอนนั้นกล่าวกันว่า คุรุแจ้งแต่งเมื่อใน
 รัชกาลที่ ๔ อีกตอนหนึ่ง แต่งเป็นเรื่องพ่ายแพ้รพพ่าย
 บัว ถูกลูกศรมาถاربกับพ่ายยังลูกนางสร้อยฟ้า
 พิเคราะห์หัดดูจำนวนแล้วกว่าเรื่องตอนก่อน เห็นจะเป็น
 เพราะเหตุนั้น เสาภาจึงหาใครจะชอบใช้ขับกันไม่ แต่มี
 อยู่ในฉบับหลวงครั้งรัชกาลที่ ๔ จึงสันนิษฐานว่า เห็น
 จะแต่งขึ้นแต่ในรัชกาลที่ ๓ ในสมัยนั้นยังไม่ใช่วิธีดัด
 พิมพ์หนังสือไทย บทเสภาบรรดามีทั้งเก่าใหม่เป็นแต่
 ฉบับเขียน จึงยังแยกย้ายอยู่ตามสำนักผู้แต่งและผู้ขับ
 แห่งละตอนสองตอน ไม่ปรากฏว่ามีใครได้รวบรวม
 บทเสภาเรื่องขุนช้างขุนแผนเข้าเรียบเรียงให้ติดต่อกันตาม
 เรื่องแต่ต้นจนปลายจนตลอดรัชกาลที่ ๓ ขอนี้มีเค้า
 เงื่อนที่หนังสือบทเสภาฉบับเก่าบรรดาที่มีอยู่ในหอพระ

สมุด ๖ ถ้ามีชื่อเขียนเป็นชั้นเท่าถึงรัชกาลที่ ๓ มีแต่
บทที่แต่งเป็นตอนเป็นตอนทั้งนั้น (๑)

ส่วนบีพาทย์นั้น บีพาทย์แต่โบราณมาจนในรัชกาล
ที่ ๒ วงหนึ่งมีเครื่อง ๕ สิ่ง คือบี ๑ ระนาด (เอก) ๑ ซ้อง
วง (ใหญ่) ๑ ตะโพน ๑ กดอง ๑ เมื่อใช้บีพาทย์รับเสภา
ทำบีพาทย์ในเรือนเคียงกดองแต่ตะโพนดังนัก จึงใช้
สองหน้าแทน ครั้นมาถึงในรัชกาลที่ ๓ เมื่อเสภากับบี
พาทย์เป็นเครื่องเล่นประกอบกัน มีผู้คิดเพิ่มเติมเครื่อง
บีพาทย์ขึ้นให้เป็นคู่ คือเพิ่มขลุ่ยอีกเถา ๑ เพิ่มระนาด
ทุ้มเป็นคู่กับระนาดเอก เพิ่มซ้องวงเล็กเป็นคู่กับซ้องวง
ใหญ่ จึงเกิดมีบีพาทย์ขึ้นอีกอย่างหนึ่งเรียกว่า “เครื่อง
คู่” แต่เรียกบีพาทย์อย่างเดิมว่า “เครื่องห้า” ต่อมา

(๑) เมื่อแต่งตำนานเสภาพิมพ์ใน พ.ศ. ๒๔๖๐ ข้าพเจ้า
ได้กล่าวว่ามีเสภาฉบับหลวง เป็นผู้มีชื่ออักษร
เขียนในครั้งรัชกาลที่ ๓ นั้นผิดไป มาพิจารณา
โดยละเอียดอีกครั้งหนึ่ง เห็นว่าเป็นผู้มีชื่ออักษร
ในรัชกาลที่ ๔ จึงต้องลงความเห็นใหม่ ว่าบท
เสภายังมิได้รวบรวมเมื่อในรัชกาลที่ ๓

ว่าด้วยตำนานเสภาในรัชกาลที่ ๕

ในรัชกาลที่ ๕ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดทรงฟังเสภาเหมือนอย่างพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ประเพณีให้เสภาขับถวายเป็นเครื่องใหญ่ก็โปรด ๑ ให้กัณฑ์ขึ้นอีกดังแต่ก่อน แด่ดำรัสสั่งให้สุนทรภู่แต่งเสภาเรื่องพระราชพงศาวดารขึ้นอีกเรื่อง ๑ แด่จะโปรด ๑ ให้ผู้ใดแต่งหาทราบไม่ว่ามีเสภาเรื่องศรีธนญชัยอีกเรื่อง ๑ เป็นบทเสภาสดเกิดขึ้นใหม่ในรัชกาลที่ ๕ ทั้ง ๒ เรื่อง.

มีเค้าเงื่อนอันจะพ้องต้นนิษฐานได้อย่างหนึ่ง ว่าการที่รวบรวมบทเสภาเรื่องขุนช้างขุนแผนเอาเข้าเชื่อมให้ติดต่อกันตามเรื่องแต่ต้นจนปลาย ดังเช่นปรากฏอยู่ในฉบับพิมพ์นี้ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระราชดำริห์ให้รวบรวมเมื่อในรัชกาลที่ ๕ ด้วยต้นฉบับเสภาที่รวมเข้าเรื่องดังกล่าวมา มีฉบับหลวงอาทักษณ์เขียนในรัชกาลที่ ๕ ปรากฏอยู่นอกจากฉบับหลวงยังมีฉบับอื่นอยู่ในหอพระสมุด ๑ ก็อีกหลายฉบับ เช่นฉบับของสมเด็จพระยาบรมมหา

พิชัยญาติ แดงบัลลังก์ของสมเด็จพระเจ้าพระยาบรมมหาศรี
 สิริยวงศ์เป็นต้น ก็เป็นผู้เขียนในรัชกาลที่ ๔ หรือ
 ภายหลังมาทั้งนั้น ผู้เขียนก่อนรัชกาลที่ ๔ หามิได้
 บทเสภาซึ่งรวมเข้าเรื่องแต่ต้นจนปลาย เป็นหนังสือ
 กว่า ๔๐ เล่มสมุดไทย ถ้าได้รวบรวมก่อนรัชกาลที่ ๔
 คงจะต้องมีฉบับปรากฏอยู่บ้างมีมากก็น้อย อีกประ-
 การหนึ่ง มีที่สังเกตในคำบทเสภาที่รวมเข้าเรื่องนั้น
 ด้านวนไม่เสมอกัน มีบางตอนด้านวนแฉกแฉกหายโถง
 จะซื่อเป็นอุทาหรณ์ เช่นตอนขุนแผนไปตีเมืองเชียง
 ใหม่ (ในฉบับที่พิมพ์ก่อนฉบับหอพระสมุด ฯ) เห็น
 ได้ชัดว่าเป็นบทเสภาเชยศักดิ์ มิใช่ด้านวนควรขับใน
 พระราชสำนัก เหตุใดจึงมีด้านวนเช่นนั้นเข้ามาแซก
 แซงอยู่ คิดดูก็เห็นว่าคงเป็นเพราะรวบรวมเมื่อเวลา
 บทเสภาหลวงครั้งรัชกาลที่ ๒ ตอนนั้นสูญหายหาฉบับ
 ไม่ได้ ผู้รับสั่งจึงเอาด้านวนอื่นเข้าใช้แทน ความข้อนี้
 ก็เป็นเครื่องประกอบอีกสถานหนึ่ง ให้เห็นว่าการที่
 รวมบทเสภาเข้าเป็นเรื่องเช่นได้อ่านกันทุกวันนี้ จะพึง
 รวมเมื่อในรัชกาลที่ ๔

กระบวนการที่เด่นชัดในรัชกาลที่ ๔ ก็เปลี่ยนแปลงมาหลายอย่าง แต่เป็นการเปลี่ยนแปลงที่ทำให้เสภาตามแบบอย่างกรุงรัตนโกสินทร์ ๒ เดือนมกราคม เพราะการที่เด่นเสภาเป็นคู่กับบัพผายเมื่อรัชกาลที่ ๓ ดังกล่าวมานั้น ครั้นมาถึงรัชกาลที่ ๔ เจ้านายแสนนางผู้ใหญ่พากันชอบบัพผายยิ่งขึ้น เกิดมัพผาย “เครื่องใหญ่” คือเพิ่มระนาดทุ้มเหล็ก แตรระนาดเอกเหล็ก (หรือระนาดทอง) เข้าในบัพผายเครื่องคู่ซึ่งเด่นกันมาแต่ก่อน เต้นประชันชนแข่งบัพผายกันยิ่งขึ้นทุกที แม้เสปายังเด่นรวมอยู่กับบัพผายอย่างแต่ก่อน เจ้าของงารก็มักพอใจให้ขับเสปาน้อยลง แบ่งเอาเวลาดำไปให้บัพผายทำอวดฝีมือมากขึ้น แดบังคืบให้เสปาส่งแต่เพลงซึ่งประสงค์จะให้บัพผายทำ มิได้ใช้เพลงตามเรื่องเสปาอย่างแต่ก่อน หน้าพาทย์ทำทำยบทก็เปลี่ยนเด็ก เมื่อเกิดเด่นกันเช่นนั้น บัพผายก็กลับเป็นประธานเสปากลายเป็นแค่อุปกรณ์เครื่องประกอบสำหรับกับบัพผาย แม้บัพผายทำวงเดียว เสปาก็สำหรับขับพอให้พวกบัพผายมีเวลาพัก หาใช้บัพผายสำหรับทำให้คน

เดาพักไม่.

ยังมีเหตุอย่างอื่นอีก ซึ่งทำให้การเดินเดาเสื่อมลง คือที่เกตุมีตะคอนผู้หญิงเดินแพร่หลายเมื่อในรัชกาลที่ ๔ เดิมมีตะคอนผู้หญิงมีได้แต่ของหลวง ของผู้อื่นจะมีไม่ได้ เป็นประเพณีมาแต่ครั้งกรุงศรีอยุธยาเป็นราชธานี ตะคอนของเจ้านายและขุนนางผู้ใหญ่ก็เป็นแต่ตะคอนผู้ชาย ตะคอนที่ราษฎรเดินเป็นอาชีพในพื้นเมืองก็เป็นตะคอนผู้ชาย ได้ยินว่า เมื่อเลิกตะคอนผู้หญิงของหลวงในรัชกาลที่ ๓ มีท่านผู้ใหญ่บางท่านหัดตะคอนผู้หญิงขึ้น โดยอ้างว่า เพราะตะคอนผู้หญิงของหลวงไม่มีแล้ว ก็เป็นอันสิ้นเหตุที่จะห้ามผู้อื่น ถึงกระนั้นเมื่อยังมีได้ปรากฏว่ามีพระราชานุญาต ก็ไม่กัทำให้ตะคอนผู้หญิงออกเดินโดยเบ็ดเตล็ด เป็นแต่ช่อน ๆ เดินกันมาจนตลอดรัชกาลที่ ๓ ถึงรัชกาลที่ ๔ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดฯ ให้หัดตะคอนผู้หญิงของหลวงขึ้นตามเดิม แต่ประกาศพระราชทานพระบรมราชานุญาตว่า ใครจะหัดตะคอนผู้หญิงก็ตามใจไม่ห้ามปรามดังแต่ก่อน แต่นั้นมาก็หัด

ตะคอนผู้หญิงกันชนแพรห้อย ทั้งผู้บนคาศักดิ์และ
 ราษฎรที่เดินตะคอนเป็นอาชีพ เดินเป็นตะคอนผู้หญิง
 ถิ่นบ้าง ตัวตะคอนมีทั้งผู้ชายและผู้หญิงบ้าง ต่างหา
 เรื่องเดินให้ชอบใจคนดู บางโรงเอาเรื่องซึ่งแต่งไว้เป็น
 หนังสืออ่าน เช่นเรื่องพระอภัยมณีของสุนทรภู่เป็นต้น
 มาเดินตะคอน มีตะคอนบางโรง คือขายค้ายกับนาย
 เนตรเป็นต้น วิเดินตะคอนเรื่องซนข้างซนแผนด้วย
 เมื่อเกิดตะคอนผู้หญิงเดินกันแพรห้อย แลโดยนเพราะ
 มีตะคอนเดินเรื่องซนข้างซนแผนแข่งเสภาเกิดขึ้น คน
 ทั้งหลายก็พากันหันไปชอบดูตะคอน ได้ความนิยม
 เสภาลงด้วยเหตุนี้ประการหนึ่ง แต่ผู้ที่ยังคงชอบ
 เสภาอยู่ก็ยังมี เป็นต้นว่า พระบาทสมเด็จพระ
 จอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ก็ยังโปรดเสภาดังกล่าวมาแล้ว
 แลโปรด ฯ ให้มีโหรผู้หญิงของหลวงขับเสภาพระราช
 พงศ์าวดารของสุนทรภู่ด้วย นอกจากนั้นยังมีท่านผู้
 ใหญ่ที่ไม่หัดตะคอน ยังคงเดินเสภาต่อมมาด้วยกันกับ
 มีพาทย์กุ่ม ถึงในพื้นเมืองก็ยังเดินเสภากันอยู่ เสภา
 จึงเป็นแต่เสื่อมลงไม่สาบสูญไป ยังมีตัวเสภาคหฺน

ข้อดีเพียงในรัชกาลที่ ๔ หลายคน คือ

หลวงพิณเด่น (ทองอยู่) เป็นผู้ขับเสภาหลวง
ชำนาญทั้งเสภาต้นแต่เสภาเรื่อง นักร้องกันเป็นครูใหญ่
ในกระบวนเสภามาจนถึงรัชกาลที่ ๕ คน ๑

นายอินอู เด่ากันว่าเสียงเพราะนัก เป็นผู้ขับเสภา
ต้นกับหลวงพิณเด่น (ทองอยู่) คน ๑

นายสิง (เป็นบิดาของนายสังข์จัน ครูบัพพาทย์
ที่ไปตายเมืองถอนคอน แต่เป็นบิดาของหลวงเด่นาะ
ดุริยางค์ ทองดี ครูบัพพาทย์หลวงครั่งรัชกาลที่ ๕) คน ๑
นายสิงหน้าขับเรื่องจรเข้เถรขวาดต้นนัก

นายเมือง เป็นคนเสภาของสมเด็จพระยาบรม
มหาพิชัยญาติ ว่าขับกับเข้ากับเสภาเพราะไม่มีตัว
ผู้ (๑) คน ๑

(๑) ประวัติกุฎีเสภาครั้งรัชกาลที่ ๔ ที่กล่าวมานี้ พระ
ประดิษฐไพเราะ (ตาต) เป็นผู้ให้อธิบาย.

ว่าด้วยตำนานเสภาในรัชกาลที่ ๕

ในรัชกาลที่ ๕ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ก็โปรดทรงฟังเสภาเหมือนอย่างพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว แต่ได้โปรดฯ ให้ขอพระราชทานเป็นกวีบางคน มีพระยาศรีสุนทรโวหาร (น้อย) เป็นต้น ช่วยกันแต่งเสภาเรื่องอาบหั้น ซึ่งได้ทรงพระราชทานเป็นดัดเรื่องนิทราชาคริสนั้น เป็นเสภาบทดวงมีขึ้นอีกเรื่อง ๑ ส่วนการเล่นเสภากันในพื้นเมืองก็เป็นอย่างในรัชกาลที่ ๔ คือมีก่เล่นบิณฑิเป็นสำคัญกว่าเสภา การที่เอาเรื่องขุนช้างขุนแผนไปเล่นละครตอน ก็ชอบเล่นกันแพร่หลายยิ่งขึ้นกว่าแต่ก่อน แต่เล่นเป็นบางตอน มักชอบเล่นตอนแต่งารพระไวยตอน ๑ ตอนนางวันทองห้ามทัพตอน ๑ กับตอนพ่ายแพ้รบพ่ายบวรพ่ายยังอีกตอน ๑ ยังมีการเล่นเรื่องขุนช้างขุนแผนเป็นเสภาว่าเกิดขึ้นในรัชกาลที่ ๕ อีกอย่าง ๑ กระบวรเล่นมีคนขับเสภาแต่เครื่องบิณฑิ ทำนองเดียวกับเล่นเสภา (บางที่ใช้ไม้โหรีแทน

บีฬาทย์) แต่มีตัวตะคอนแต่งตัวอย่างน้อย ทำ
 บทตามคำขับเสภาแต่เจรจาอย่างตะคอนเด่นคล้ายๆ ตะ
 คอนดก ชอบเล่นกันแพร่หลายด้วยเล่นง่ายไม่ต้อง
 ลงทุนมากเหมือนตะคอน แต่กระบวนการเล่นนั้นก็ทำ
 ให้ประเพณีขับเสภาเสื่อมลงเหมือนกัน ไซ้แต่เท่านั้น
 มาถึงสมัยในรัชกาลที่ ๕ มีเครื่องมหรศพออย่างอื่น ๆ
 เช่นตึกเก ตะคอนร้อง แลหนังฉายภาพยนตร์เป็นต้น
 เกิดขึ้นอีกหลายอย่าง ความนิยมฟังเสภาอย่างโบราณ
 ก็น้อยลง ถึงกระนั้นก็มีคนเสภาที่เป็นตัวด้นข้อเดียว
 เดื่องดังอยู่บ้าง ไม่หมดสิ้นทีเดียว เป็นต้นว่าหลวง
 พิณเด่น (ทองอยู่) ก็ยังเป็นครูเสปามาในรัชกาลที่ ๕
 อีกช้านาน มาได้เดือนบันดาศึกคิดเป็นทพระราชมณ
 คน ๑ ยังพระแค้นท้องฟ้า (บึ้ง) เมืองราชบุรีอีกคน ๑
 เดิมเป็นคนเสภาของสมเด็จพระยาบรมมหาศรีสุริ
 ยวงศ์ เดียงดีขับทำนองก็เพราะ ได้มาเป็นคนขับเสภา
 ถวายในรัชกาลที่ ๕ แลรัชกาลปัจจุบันนี้ อยู่มาจน
 อายุ ๘๕ ปีจึงถึงแก่กรรม หลวงพลสงคราม ชาวบ้าน
 ด้าย กรมการเมืองอ่างทองอีกคน ๑ ก็เลื่องชื่อดี

เตียง แต่ข้าพเจ้าหาเคยได้ฟังไม่ ยังนายเฒ่าขาว
บ้านตลาดขวัญอีกคน ๑ เมื่อบวชเป็นนักเทศน์กัณฑ์
มหาพน ต้องถือว่าเทศน์เพราะ มีผู้มนต์ไปเทศน์
ถวายสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงได้ทรงฟังที่บางปะอิน ไป
เทศน์แห่งนางกนิร แต่งว่าตามกองทัพขึ้นไปรบย่อ เจ้า
พระยามหินทรศักดิธำรง ผู้เป็นแม่ทัพ ครั้นนั้น ไกรษนา
เฒ่าจึงลาสิกขาเที่ยวหลบเลี้ยงอยู่คราวหนึ่ง แล้วมา
หัดขับเป็นเสภา ขับทำนองเพราะดี แต่ที่เลื่องลือ
นั้นในกระบวนขับพากย์ พวกมีพากย์ถือนายเฒ่า
ว่าเป็นผู้รู้จำมาก ถ้าวางไหนไม่สันทัดจริงก็ไม่กล้าไป
รับเสภา นายเฒ่า

ในรัชกาลที่ ๕ มีข้อสำคัญอันหนึ่งที่เกิดขึ้นในตำนาน
เสภา ด้วยมีหนังสือบทเสภาพิมพ์ขึ้นเป็นครั้งแรกเมื่อ
ปีฉลู พ.ศ. ๒๔๑๕ หมอสมิทเจ้าของโรงพิมพ์ที่บาง
คอแหลมได้หนังสือเสภาฉบับของสมเด็จพระยาบรม
มหาศรีสุริยวงศ์ (ซึ่งคัดสำเนาไปจากฉบับหลวง) เอา
ไปพิมพ์ขายราคาเล่ม (สมุดไทย) ละสี่ดั่ง ก็แต่ก่อน
มาคนทั้งหลายได้รับบทเสภาแต่ด้วยได้ฟังเขาขับตอนนั้น

บ้างตอนหนึ่ง ถึงคนเสภาที่รับทแถมเพาะตอนที่ควมขบ
 ที่จะมีหนังสือบทยเสภาทั้งเรื่องก็แต่ในพระราชสำนัก แต่
 เจ้านายข้าราชการผู้ใหญ่บางแห่ง ครั้นมีบทเสภาพิมพ์
 ขยาย คนทั้งหลายได้อ่านกันแพร่หลาย พวกที่ขับเสภา
 ก็พากันหันมาขับเสภาบทหลวง พวกที่เป็นนักเรียน
 จรรณคดีก็พากันชอบอ่านบทเสภาเรื่องขุนช้างขุนแผน
 เพราะเป็นหนังสือตำนานกวีซึ่งมีชื่อเสียงในกรุงรัตนโก
 สีนทรนี้แต่งแทบทุกคน แต่แต่งเต็มเล่มปากด้วยกันทั้ง
 นั้น นับถือกันว่าเป็นหนังสือประสมกลอนสุภาพ ซึ่ง
 อ่านไม่รู้จักเบื่อ ไม่มีเรื่องอื่นจะดัดเสมอ บทเสภาเรื่อง
 ขุนช้างขุนแผนก็เกิดเป็นหนังสือเรื่องสำคัญในวรรณคดี
 ไทย ตั้งแต่รัชกาลที่ ๕ เป็นต้นมา

ว่าด้วยตำนานเสภา ในรัชกาลที่ ๖

ในรัชกาลปัจจุบันนี้ พระบาทสมเด็จพระมงกุฎ
 เกตุเจ้าอยู่หัว ก็โปรดเสภาเหมือนอย่างสมเด็จพระ
 บรมพการีมหाराชแต่ก่อนมา ยังทรงฟังเสภา เช่นใน
 เวลาทรงเครื่องใหญ่ แต่ในเวลาเสด็จประพาสหัว-

เมือง เหมือนอย่างรัชกาลก่อน นอกจากนั้นได้ทรง
พระราชนิพนธ์บทเสภา “เรื่องพญาราชวงศ์” ขึ้นใหม่
เรื่อง ๓ แต่ทรงพระราชดำริให้จัดแต่งบทใหม่อีก
อย่าง ๓ เรียกว่า “เสภาด้ามคี่เสวก” คือมีระบำ
เด่นเป็นเรื่องต่าง ๆ บนไฟที่ ระบำนั้นรำเข้ากับเพลง
ปี่พาทย์ ไม่มีบทร้องหรือเจรจา ใช้ขับเสภาบอกเรื่อง
ระบำเมื่อก่อนเปิดม่านทุกตอนไป ให้คนดูอธิบาย
ระบำ แต่เป็นการบรรเลงในเวทีย่อยฉากใหม่บน
ไฟที่ เพื่อให้พวกระบำดับพาทย์มโหรีพักด้วยทั้ง
๒ สถาน เสภาด้ามคี่เสวกแรกมีขึ้นเมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๗
อนึ่งการที่พิมพ์บทเสภาเรื่องขุนช้างขุนแผน ฉบับ
หอยพระสมุทร ๑ นั้น ก็ควรนับว่าเป็นการเกิดขึ้นใหม่
ในตำนานเสภารัชกาลที่ ๖ ด้วยอีกอย่าง ๓ เพราะ
บทเสภาฉบับหอยพระสมุทร ๑ ผิดกับบทเสภาฉบับอื่นที่ได้
พิมพ์มาแต่จะ ทั้งกระบวนความและกระบวนที่เรียบ
เรียง ดังจะบอกอธิบายต่อไป.

อธิบายเสภาฉบับหอพระสมุด ฯ

มูลเหตุที่กรรมการหอพระสมุดฯ วิจารณ์สำหรับ
พระนคร จะพิมพ์หนังสือบทเสภาเรื่องขุนช้างขุนแผน
เป็นฉบับหอพระสมุด ฯ ขึ้นใหม่นั้น เพราะได้ยิน
กต่างกันเนื่อง ๆ ว่า น่าเสียดายบทเสภาเรื่องขุนช้าง
ขุนแผนจะหาฉบับที่อ่านไม่ได้เสียแล้ว ด้วยทุกวันนี้
มีแต่ฉบับซึ่งโรงพิมพ์ต่าง ๆ พิมพ์จากฉบับหมอล
ลึงก์ถึงครั้งที่สามที่ดี ความวิปลาศเดอะเดอะหนัก
ขึ้นทุกที ถ้าเป็นไปแต่เช่นนี้ เกรงจะเคยสูญสิ้น
หนังสือกลอนไทยที่ดีอย่างยิ่งเสียเรื่องหนึ่ง มีบางคน
ถามว่าหอพระสมุด ฯ ก็พิมพ์หนังสือเรื่องต่าง ๆ อยู่เป็น
นิจ ไม่คิดจะชำระบทเสภาเรื่องขุนช้างขุนแผนพิมพ์ใหม่
บ้างหรือ กรรมการพิจารณาเห็นว่าความจริงเป็นดัง
กล่าว สมควรที่จะชำระบทเสภาเรื่องขุนช้างขุนแผนพิมพ์
เสียใหม่ให้ดีขึ้น แต่การที่จะตรวจชำระนั้นทำท่อนัก
เห็นจะสู้หอพระสมุด ฯ ไม่ได้ ด้วยต้นฉบับเสภาทั้งฉบับ
หลวงและฉบับราษฎรมีอยู่ในหอพระสมุด ฯ เป็นอันมาก

บริบูรณ์ฉบับสำหรับใช้สอบส่วนยิ่งกว่าที่อื่น อาศัย
เหตุดังกล่าวมา กรรมการหอพระสมุด ฯ จึงเริ่ม
ลงมือตรวจชำระหนังสือบทเสภาเรื่องขุนช้างขุนแผนแต่
พ. ศ. ๒๔๕๗ เป็นต้นมา.

ในการที่ตรวจชำระต้นฉบับบทเสภา ได้ความรู้
เนื่องด้วยเรื่องตำนานของเสภาหลายข้อ ดังได้อธิบาย
มาแล้วข้างต้น แต่พบปัญหาซึ่งจำต้องวินิจฉัยก็มีบาง
ข้อ ข้อหนึ่งคือหนังสือบทเสภาเรื่องขุนช้างขุนแผน
ถือเป็นคติกันมาแต่ก่อนว่าผู้หญิงไม่ควรอ่าน เพราะ
เป็นหนังสือหยาบโตน แต่เมื่อมาพิจารณาต้นฉบับ
เห็นว่าที่เป็นบทความหลวง หรือที่แต่งตามระเบียบบท
หลวงในสมัยต่อมา ห้ามหยาบโตนอย่างใดไม่ ถ้อย
คำที่หยาบโตนมีอยู่แต่ในพวกบทเสภาเขตยศักดิ์ ซึ่ง
สันนิษฐานว่าเขามาแซกเข้าไว้เมื่อรวมเรื่อง เพราะ
บทความหลวงตอนนั้นตามสัญญาไม่ได้ จึงเห็นว่าถ้า
คัดบทเขตยศักดิ์เหล่านั้นออกเสีย เอาบทด้านวนอื่นที่
ไม่หยาบโตนเข้าแทน ก็จะทำให้หนังสือบทเสภาเรื่อง
ขุนช้างขุนแผนเป็นของอ่านได้ทั่วไปทั้งชายหญิง ไม่

ต้องวิ่งเกยจดังแต่ก่อน ถึงว่าโดยผ่านจนกต้อน บกที่
 ส้มควรจะตัดเอาออกได้ผ่านจนก็ไม่น่าเสียตาย แต่
 จะหาผ่านจนที่คักจำเข้าแทนได้ ก็มีหลายตอน จึงได้
 เลื่อกคัดคตบทยเดิม ตอนที่ผ่านจนเทว แต่หายบโตนออก
 เสีย เขามทผ่านจนอื่นซึ่งเห็นว่าแต่งดีเข้าใช้แทน เป็น
 บทเสภาของครูแจ้ง ๔ ตอน คือตอนที่ ๒๖ เรื่อง
 กำเนิดกุมารทองตอน ๑ ตอนที่ ๒๗ เรื่องเมื่อขุนแผน
 แก้วพระท้าวหน้าตอน ๑ ตอนที่ ๓๐ เรื่องเมื่อขุนแผน
 จับเจ้าหญิงใหม่ตอน ๑ ตอนที่ ๔๓ เรื่องจรเข้เกร
 ขวาดตอน ๑ ด้วยเห็นว่าผ่านจนกต้อนครูแจ้งแต่งดี
 ถึงมักชอบว่าหายบโตนมีอยู่บางแห่งก็พอแก้ไขได้ มี
 บทที่ได้เปลี่ยนใหม่อีกตอน ๑ คือตอนที่ ๒๗ เรื่อง
 พทายงามได้นางศรีมาดา บทที่เขาเข้าใช้แทนของเดิม
 ใครแต่งหาทราบไม มีไม่บริบูรณ์ต้องแต่งเติมในหอ
 พระสมุด ฯ บ้าง นอกจากที่กล่าวมานี้ ตรงที่ตอบค
 บางแห่งแต่งขึ้นใหม่ในหอพระสมุด ฯ ก็มี แต่เป็น
 อย่างแต่งเชื่อมความแห่งตะเถ็กถ่น้อย การที่เปลี่ยน
 บทแต่ที่แต่งเชื่อมเช่นกล่าวมา ทำให้บทเสภาฉบับนี้

ผิดกับบทเสภาฉบับอื่นซึ่งเคยพิมพ์มาก่อน จึงได้
 เรียกว่าบทเสภาเรื่องขุนช้างขุนแผนฉบับหอพระสมุด ฯ
 ส่วนการพิมพ์นั้น หนังสือบทเสภาเรื่องขุนช้างขุน
 แผน แม้คัดคือนพดลเพชรพดลยง ซึ่งเห็นว่าไม่
 ใช้น้ำตึกแต่ดัดออกแล้ว ยังเป็นหนังสือกว่า ๔๐ เล่ม
 สมุดไทย จะพิมพ์คือนระเล่มสมุดไทย เช่นหมอสุมิต
 เคยพิมพ์ขาย ก็เห็นว่าผิดกับกิจของหอพระสมุด ฯ จึง
 ได้กำหนดว่าจะพิมพ์เป็น ๓ เล่มสมุด เมื่อตรวจชำระ
 ฉบับเล่มที่ ๑ เสร็จแล้ว พอประจวบเวลาสมเด็จพระ
 อนุชาธิราช เจ้าฟ้าอัษฎางค์เดชาวุธ กรมหลวงนคร
 ราชสีมา จะเสด็จขึ้นพระตำหนักใหม่ที่สวนกุหลาบ
 ทรงปรารภใครจะพิมพ์หนังสือเป็นมิตรพดลประทานใน
 งานนี้สักเรื่อง ๑ เมื่อทรงทราบว่ากรรมการหอพระ
 สมุด ฯ ข้าราชการเสภาเรื่องขุนช้างขุนแผน ก็ทรงยินดี
 รับพิมพ์เล่มที่ ๑ ประทานเป็นมิตรพดล เมื่อวันที่ ๑๖
 ตุลาคม พ.ศ. ๒๔๖๐ ในวันนี้เองถึงเดือนธันวาคม สม-
 เสด็จพระเจ้าอนงยาเธอ เจ้าฟ้าประชาธิปกศักดิเดชน์
 กรมหลวงสุโขทัยธรรมราชา จะทรงบำเบญพระกุศต

เฉลิมพระชันษาครบ ๒๕ ปี ที่พระตำหนักปารุสกวันมีรับ
สั่งมายังหอพระสมุด ฯ ว่า จะใคร่ทรงพิมพ์หนังสือเป็น
มิตรพลี ถ้าแต่กรรมการหอพระสมุด ฯ จัดการพิมพ์
บทเสภาเรื่องขุนช้างขุนแผนเล่มที่ ๒ ให้ทันทรงแจกได้
จะทรงยินดี จึงได้พิมพ์บทเสภาฉบับหอพระสมุด ฯ
เล่มที่ ๒ ถวายทันทรงแจก เมื่อวันที่ ๑๖ ธันวาคม
พ.ศ. ๒๔๖๐ ต่อมาอีกปีหนึ่งสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์
เธอ กรมพระยาเทวะวงศ์วโรปการ จะทรงบำเพ็ญ
พระกุศลเฉลิมพระชันษาครบ ๖๕ ปีพร้อมกับเสด็จขึ้น
วังเทอดวงศ์ มีรับสั่งมายังหอพระสมุด ฯ ว่า จะทรง
รับพิมพ์บทเสภาเล่ม ๓ เป็นหนังสือมิตรพลีประทานใน
งานนั้น กรรมการหอพระสมุด ฯ จึงได้จัดการพิมพ์
ถวายทันทรงแจกเมื่อวันที่ ๑ ตุลาคม พ.ศ. ๒๔๖๑ เป็น
อันสำเร็จการพิมพ์หนังสือบทเสภา เรื่องขุนช้างขุนแผน
ฉบับหอพระสมุด ฯ ในครั้งนั้น.

ตั้งแต่หนังสือบทเสภา เรื่องขุนช้างขุนแผน ฉบับหอ
พระสมุด ฯ ได้พิมพ์ปรากฏ คนทั้งหลายก็พากันชอบ
ว่าดีกว่าบทเสภาซึ่งเคยพิมพ์มาแต่ทุกฉบับหมด จึงถือ

เป็นตำราบทเหาะขึ้นมา ไม่ชำนาญเท่าใดฉบับพิมพ์
ครั้งแรกก็หมด ถึงซื้อหาขึ้นราคากันอยู่ในบัดนี้ กรม
การหอพระสมุดฯ จึงเห็นจำถึงเดาศอจะพิมพ์ใหม่
อีกสักครั้งหนึ่ง หวังใจว่าท่านทั้งหลายจะพอใจด้วยกัน

